

Д. Каравайко

ЕТНОКУЛЬТУРНА СИТУАЦІЯ В ПУТИВЛЬСЬКОМУ ПОСЕЙМ'І В ДРУГІЙ ПОЛОВИНІ I тис. до н. е.

На основі вивчення колекцій з Наукових фондів Інституту археології НАН України та на підставі власних археологічних досліджень зроблено спробу реконструкції етнокультурної ситуації в Путивльському Посейм'ї в другій половині I тис. до н. е. Поставлено питання щодо генетичної близькості та хронології пам'яток скіфського часу та типу Харівка. Місцеве населення скіфського часу не полишило по собі помітних слідів, а пам'ятки типу Харівка з'являються вже в складеному вигляді. Приплив населення у Посейм'я протягом зарубинецького часу відбувався циклічно та був розтягнутий у часі.

Ключові слова: ранній залізний вік, етнокультурна ситуація, скіфський час, зарубинецька культура, міграції, кераміка.

Згідно з сучасним фізико-географічним районуванням, Путивльське Посейм'я охоплює північ лівобережного лісостепу України та межує на півночі з Новгород-Сіверським Поліссям. Прикордонне розташування між лісом і лісостепом, від якого змінювалася у часі в залежності від кліматичних умов, не могло не відобразитись на культурному розвитку племен, що займали немовби проміжне становище між двома світами. Особливістю матеріального комплексу племен скіфського часу цього регіону I. І. Ляпушкін вважав відсутність чорнолискованої кераміки з різним геометричним орнаментом, горщиків з наліпним валиком, малу кількість мисок. Щоправда, пояснював він це не територіальним, а хронологічним фактором (Ляпушкін 1949, с. 71; 1950, с. 60). Більш значущою відмінною рисою Посейм'я є відсутність курганных поховань (Ильинская 1971, с. 19) та

зольників і поодинокі речі, оформлені в звіриному стилі (Моруженко 1989, с. 33). До цих пунктів зараз можна додати ще два, які стосуються ліпленого посуду. *Перший.* В тісті горщиків з пам'яток Путивльського Посейм'я абсолютно переважає пісок і жорсткість в той час, як на іншій території лівобережного лісостепу домінує шамот (Гейко 2011, с. 75, 172; Пеляшенко 2020, с. 63). *Другий.* Виключно на Сеймі побутують горщики зі слабо відігнутими вінцями, короткою шийкою, що переходить у високі плічка (Каравайко, Пеляшенко 2018, с. 138; Пеляшенко 2020, с. 26—27).

В загальних рисах етнокультурна ситуація в районі Путивльського Посейм'я в скіфо-сарматський час виглядає наступним чином. Перші городища виникають тут не раніше першої половини або середини VI ст. до н. е. (рис. 1: I). До найбільш ранніх слід відносити східне укріплення Воргол, нижній горизонт Ширяєве, Іонине та Бунякіне II. Основна кількість городищ припиняє існування в V ст. до н. е. (Гречко, Каравайко 2012, с. 56). Єдиним достеменно підтвердженим городищем IV ст. до н. е. поки залишається Ширяєве (верхній горизонт). Втім, це не означає, що територія Путивльського Посейм'я в другій половині V—IV ст. до н. е. знелюдніла. Не виключено, що зміна клімату та падіння рівня води спричинили виникнення селищ з низькою топографією (рис. 1: II; Каравайко 2023, с. 117).

В ранньосарматський час у Путивльському Посейм'ї фіксуються поселення зарубинецької культури, або типу Харівка (рис. 1: III; Обломський, Терпиловський 1994). З'являються могильники, зокрема Мутин, з яскравими кельто-германськими рисами (Терпиловський, Жаров 2013; Жаров, Терпиловський 2022). Зникнення з мапи

© Д. КАРАВАЙКО, 2025

This is an Open Access article under the CC BY-NC-ND 4.0 license
<https://creativecommons.org/licenses/by-nc-nd/4.0/legalcode.uk>

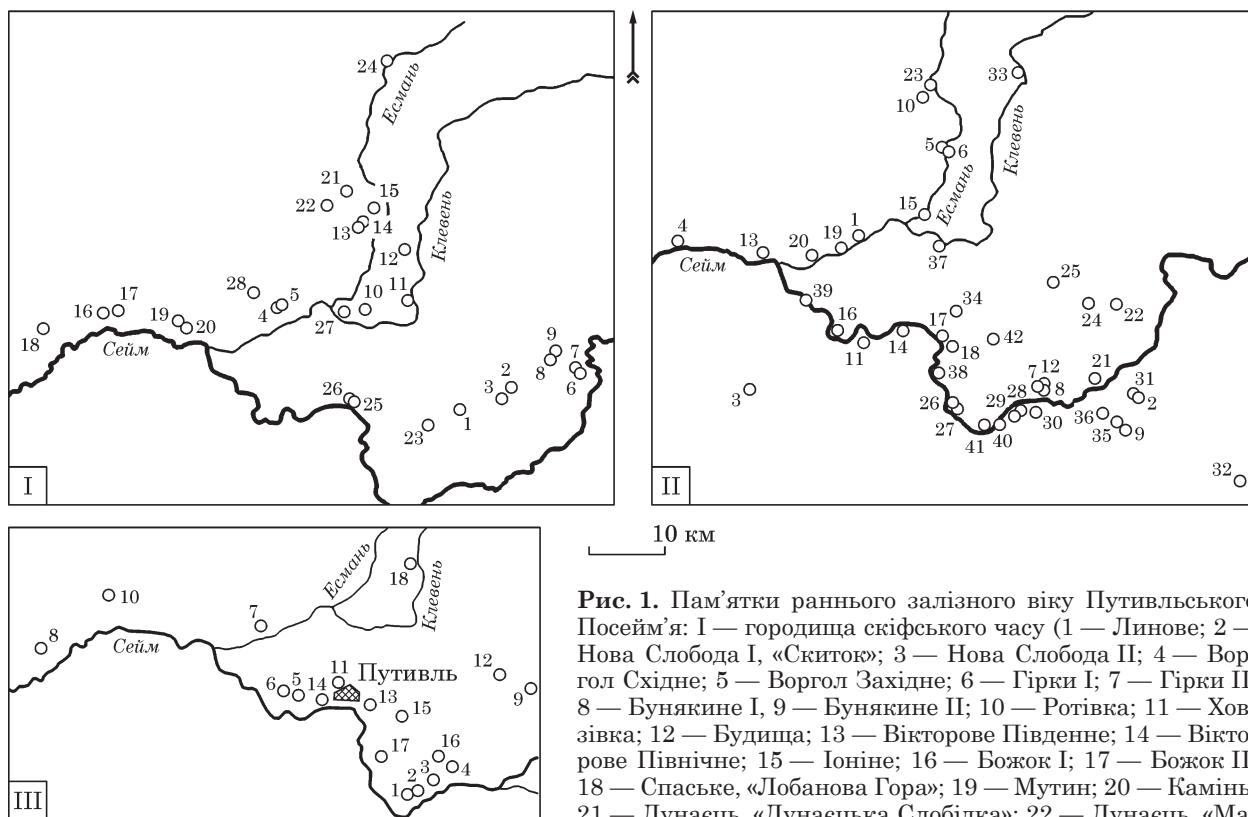

Рис. 1. Пам'ятки раннього залізного віку Путивльського Посейм'я: I — городища скіфського часу (1 — Линове; 2 — Нова Слобода I, «Скиток»; 3 — Нова Слобода II; 4 — Воргол Східне; 5 — Воргол Західне; 6 — Гірки I; 7 — Гірки II; 8 — Бунякине I, 9 — Бунякине II; 10 — Ротівка; 11 — Ховзівка; 12 — Будища; 13 — Вікторове Південне; 14 — Вікторове Північне; 15 — Іоніне; 16 — Божок I; 17 — Божок II; 18 — Спаське, «Лобанова Гора»; 19 — Мутин; 20 — Камінь; 21 — Дунаєць, «Дунаєцька Слобідка»; 22 — Дунаєць, «Ма-

зепин погріб»; 23 — Ширяєве; 24 — Годунівка; 25 — Путивль, «Городок»; 26 — Путивль, «Микільська Гірка»; 27 — Стрільники; 28 — Воргол 2); II — поселення скіфського часу (1 — Антонівка; 2 — Атинське; 3 — Бережне; 4 — Божок, уроч. Хим; 5 — Вікторове 1; 6 — Вікторове 2; 7 — Волинцеве, уроч. Звірний Городок; 8 — Волинцеве, уроч. Стан; 9 — Ворожба; 10 — Дунаєць; 11 — Зарічне 2; 12 — Іванівка 2; 13 — Камінь; 14 — Корольки 2; 15 — Кочерги 2; 16 — Красне 4; 17 — Латишівка 1; 18 — Латишівка 2; 19 — Литвиновичі, уроч. Церковище; 20 — Литвиновичі 3; 21 — Манухівка 2; 22 — Мар'янівка; 23 — Некрасове; 24 — Нова Слобода, уроч. Колки; 25 — Нова Слобода 2; 26 — Пересипки 1; 27 — Пересипки, уроч. Синичий бугор; 28 — Піски 3, уроч. Байдурівка; 29 — Піски 4; 30 — Піски 5; 31 — Рижівка 1; 32 — Річки; 33 — Сваркове; 34 — Сиромятникове; 35 — Старі Вирки 2; 36 — Старі Вирки 3; 37 — Стрільники; 38 — Харівка, уроч. Трифон; 39 — Хижки, уроч. Городок; 40 — Чаплищі 1; 41 — Чаплищі 3; 42 — Ширяєве 2); III — поселення типу Харівка (за: Обломський, Терпиловський 1994: 1 — Пересипки 1; 2 — Пересипки 2; 3 — Чаплищі 3; 4 — Іванівка; 5 — Красне 2; 6 — Красне 4; 7 — Литвиновичі 3; 8 — Любитове 2; 9 — Мар'янівка; 10 — Червоний Ранок (Божок); 11 — Путивль; 12 — Нова Слобода; 13 — Калище; 14 — Пруді; 15 — Пешков; 16 — Волинцеве; 17 — Харівка; 18 — Баничі 3)

Fig. 1. Early Iron Age settlements of the Seim River basin of Putivl region: I — Scythian Age hillforts (1 — Lynove; 2 — Nova Sloboda I, «Skytok»; 3 — Nova Sloboda II; 4 — Vorhol Skhidne; 5 — Vorhol Zakhidne; 6 — Hirky I; 7 — Hirky II; 8 — Buniakyne I, 9 — Buniakyne II; 10 — Rotivka; 11 — Khovzivka; 12 — Budyshcha; 13 — Viktorove Pivdenne; 14 — Viktorove Pivnichne; 15 — Ionine; 16 — Bozhok I; 17 — Bozhok II; 18 — Spaske, «Lobanova Hora»; 19 — Mutyn; 20 — Kamin; 21 — Dunaiets, «Dunaietska Slobidka»; 22 — Dunaiets, «Mazepyn pohrib»; 23 — Shyriaieva; 24 — Hodunivka; 25 — Putyvl, «Horodok»; 26 — Putyvl, «Mykilska Hirka»; 27 — Strilnyky; 28 — Vorhol 2); II — Scythian Age settlements (1 — Antonivka; 2 — Atynske; 3 — Berezne; 4 — Bozhok, urochyshe Khym; 5 — Viktorove 1; 6 — Viktorove 2; 7 — Volyntseve, urochyshe Zvirnyi Horodok; 8 — Volyntseve, urochyshe Stan; 9 — Vorozhba; 10 — Dunaiets; 11 — Zarichne 2; 12 — Ivanivka 2; 13 — Kamin; 14 — Korolky 2; 15 — Kocherhy 2; 16 — Krasne 4; 17 — Latyshivka 1; 18 — Latyshivka 2; 19 — Lytvynovychi, urochyshe Tserkovyshe; 20 — Lytvynovychi 3; 21 — Manukhivka 2; 22 — Mar'ianivka; 23 — Nekrasove; 24 — Nova Sloboda, urochyshe Kolky; 25 — Nova Sloboda 2; 26 — Peresypky 1; 27 — Peresypky, urochyshe Synychi buhor; 28 — Pisky 3, urochyshe Baidurivka; 29 — Pisky 4; 30 — Pisky 5; 31 — Ryzhivka 1; 32 — Richky; 33 — Svarkove; 34 — Syromiatnykove; 35 — Stari Vyrky 2; 36 — Stari Vyrky 3; 37 — Strilnyky; 38 — Kharivka, urochyshe Tryfon; 39 — Khyzhky, urochyshe Horodok; 40 — Chaplyshchi 1; 41 — Chaplyshchi 3; 42 — Shyriaieva 2); III — Settlements of Kharivka type (after: Obломський 1994: 1 — Peresypky 1; 2 — Peresypky 2; 3 — Chaplyshchi 3; 4 — Ivanivka; 5 — Krasne 2; 6 — Krasne 4; 7 — Lytvynovychi 3; 8 — Liubytov 2; 9 — Mar'ianivka; 10 — Chervonyi Ranok (Bozhok); 11 — Putyvl; 12 — Nova Sloboda; 13 — Kalyshche; 14 — Prudy; 15 — Peshkov; 16 — Volyntseve; 17 — Kharivka; 18 — Banychy 3)

однієї археологічної культури та поява іншої — питання, що викликає суперечки та, як правило, вирішується неоднозначно, навіть якщо дослідники оперують одним і тим самим матеріалом.

У другій половині I тис. до н. е. значні території лісостепу та лісової смуги змінюють соціально-політичну та культурну орієнтацію з кочівницького скіфського півдня на середньо-

європейську та опиняються в колі латенизованих культур (Пачкова 2006, с. 3). Роль місцевого населення в складанні нового культурного утворення визначається по-різному, цьому присвячена не одна робота. Діаметрально протилежними є дві точки зору. Згідно першої, основу зарубинецької культури склали місцеві племена скіфського часу. Її послідовно підтримував у своїх роботах Є. В. Максимов (1972; 1982). За другою, неперервність розвитку була відсутня, а між скіфським і зарубинецьким населенням існував хронологічний розрив. Ярим прихильником цієї теорії був В. Є. Єременко (1997). На цих же позиціях стояв М. Б. Щукін, який вказував на хронологічний розрив і «скіфський вакуум». Однак, він відмічав, що в період соціальних і політичних потрясінь та міграцій повне зникнення попереднього населення було крайнім випадком і зрідка обходилося без притоку певної кількості прийшлого населення. На його думку, частина мешканців лісостепу увійшла в склад зарубинецьких спільнот, але висновок цей є виключно умоглядним (Щукін 1994, с. 13, 110—111, 114).

Однозначне вирішення питання про походження пам'яток типу Харівка на Сеймі при сучасному рівні знань навряд можливе. Втім, окреслити шляхи його вирішення та зробити наголос на деякі аспекти цілком виправдано.

Вперше пам'ятки зарубинецької культури на Сеймі стали об'єктом досліджень в 1950 р. Невеликі розкопки поблизу с. Харівка, на південь від Путивля, здійснив Д. Т. Березовець. На поселенні закладено чисельні шурфи та два розкопи загальною площею 200 м² (Березовець 1955, с. 61—63). Аналогічні пам'ятки виявлені в заплаві поблизу сіл Зинове та Пересипки та на плато біля сіл Нова Слобода та Линове (Березовець 1950, с. 4). Ці та ще ряд пам'яток, обстежених Д. Т. Березовцем (загалом 11 пунктів), лягли в основу одного з перших каталогів зарубинецьких старожитностей (Махно, Самойловський 1959). У той же час Ю. В. Кухаренко виключав пам'ятки Посейм'я з кола зарубинецької культури, адже «всім історико-культурним комплексом вони різко відрізняються» (Кухаренко 1964, с. 8, рис. 1). Лише 8 з 11 пунктів каталогу 1959 р. включив до списку цих пам'яток Є. В. Максимов (1972, с. 54) і відніс їх до середньодніпровського варіанту зарубинецької культури (1982, с. 9—10, 28—30).

Наприкінці 1980-х — початку 1990-х років масштабні розвідки в Посейм'ї проведені А. М. Обломським і Р. В. Терпиловським. В результаті було враховано 19 пам'яток, схожих за своїм матеріальним комплексом до поселення Харівка, а на 4 з них проведені розкопки (Обломський 2000, с. 141; Обломський, Терпиловський 2002, с. 153). Старожитності Посейм'я латенського часу виділено в окремий тип — пам'ятки типу Харівка, в формуванні яких брали участь середньодніпровський за-

рубинецький, місцевий постскіфський і центральноевропейський компоненти. При цьому використання терміну «зарубинецькі» відносно цих пам'яток є умовним (Обломський, Терпиловський 1994, с. 49).

Відомості про городища скіфського часу Путивльського Посейм'я нещодавно узагальнені в однойменній монографії (Каравайко 2023). Неукріплені поселення цього періоду вивчалися переважно в заплаві. Як правило, це багаточарові та погано стратифіковані пам'ятки, що ускладнює систематизацію знань про них. Нарешті, дані про старожитності ранньосарматського часу, які віднесені до кола зарубинецьких, розпорошені, що й змушує першочергово звернутися до характеристики їх матеріального комплексу. Акцент, передусім, буде зроблено на тих моментах, які пов'язані з питанням близькості, етнічної спорідненості або ж їх відсутності з населенням попереднього скіфського часу.

Поселення **Харівка**, безумовно, є однією з ключових пам'яток. Дата його існування за знахідками фрагментів амфор може бути визначена в межах III—II ст. до н. е. (Максимов 1972, с. 54—55). Поселення розташоване на невеликому підвищенні (близько 3 м) в заплаві Сейму. Площа складає понад 6 га. Потужність культурного шару варіює від 0,7 до 0,95 м.

Розкопки протягом 1949—1950 рр. тут проводив Д. Т. Березовець. Їх результати опубліковані в вигляді короткого повідомлення (Березовець 1955, с. 61—63). Пізніше керамічний комплекс Харівки був опрацьований та опублікований в монографії А. М. Обломського та Р. В. Терпиловського (1991, рис. 19).

Протягом двох років Д. Т. Березовець дослідив понад 200 м². Стислість публікації та наукового звіту, відсутність польових креслень та недосконала методика розкопок не дозволяють дати належний аналіз об'єктів, що виявлені під час розкопок. Зафіксовано залишки двох споруд і п'яти печей. Довга стіна одного з домів дорівнювала 10—12 м, а загальна площа складала 50—60 м² (Березовець 1950, с. 3; 1955, с. 63). Стіни фіксувалися за скупченням завалів глиняної обмазки з відбитками прутів (рис. 2). Аналогічні житла зафіксовані на городищі Ширяєве, де подібна традиція будівництва існувала протягом всього скіфського часу (Каравайко 2023, с. 124—133).

Основу керамічного комплексу складають ліплені горщики з плавню відігнутим вінцем і глибокою шийкою. Найбільше розширення припадає приблизно на середину висоти. Діаметр вінця коливається від 27—30 см до 14—15 см (рис. 3). Основною домішкою в тісті є шамот. Зовнішній край вінця прикрашено пальцевими вдавленнями з відбитками нігтя. Рідше декор наносився на тулуб. На рівні верхньої частини плечиків іноді наявні пальцеві зачіпки в формі метелика (рис. 3: 6). Подібний орнамент відомий на посуді пізнього бронзового

Рис. 2. Фрагменти глиняної обмазки стін з поселення Харівка. Тут і на рис. 3—5: колекція Наукових фондів ІА НАН України № 153

Fig. 2. Fragments of clay wall plaster from the settlement of Kharivka. Here and fig. 3—5: collection of the Scientific Store of the IA NAS of Ukraine No. 153

віку, зокрема, на горщиках сосницької та бондарихінської культур, причому на останніх він використовується доволі часто (Буйнов 2020, с. 15). В скіфський час такий декор зникає та знову з'являється на посуді зарубинецького періоду. Рідкісним видом орнаменту на кухонних горщиках є прокреслена хвиляста лінія або зигзаг (рис. 3: 5). Трапився такий сюжет на вінцях з поселення Воргол (дослідження автора 2024 р.) та поселення Єловщина I в Подесенні (Мултанен В., Мултанен А. 1993, рис. 42: 159).

Інший посуд (рис. 4) представлено незначною кількістю мініатюрних посудин, двома фрагментами кришок і вінцями мисок з добре заглаженою поверхнею. В їх тісті наявні домішки шамоту (рис. 4: 5—7) або піску, подекуди з вкрапленнями жорстви (рис. 4: 8, 9). З роз-

копок Д. Т. Березовця походять щонайменше 43 фрагменти лискованого посуду (рис. 3: 10—24). Орнамент у вигляді прокреслених трикутників зафіксовано лише на одній стінці (рис. 4: 24). Основна кількість лискованого посуду має чорний колір і лише два фрагменти — коричневий. Привертає увагу лискована миска, виготовлена з дна горщика шляхом заточки його країв (рис. 4: 23). Аналогічні миски, щоправда не лискованої поверхні, відомі й в скіфський час. Західне, поморське походження має горщик з лискованим вінцем та дном і хропаватим тулубом (рис. 4: 25).

Вироби з глини представлені важками з центральним отвором або глибоким вдавленням (рис. 4: 26, 27). Аналогічні предмети широко представлені в матеріалах юхнівської культу-

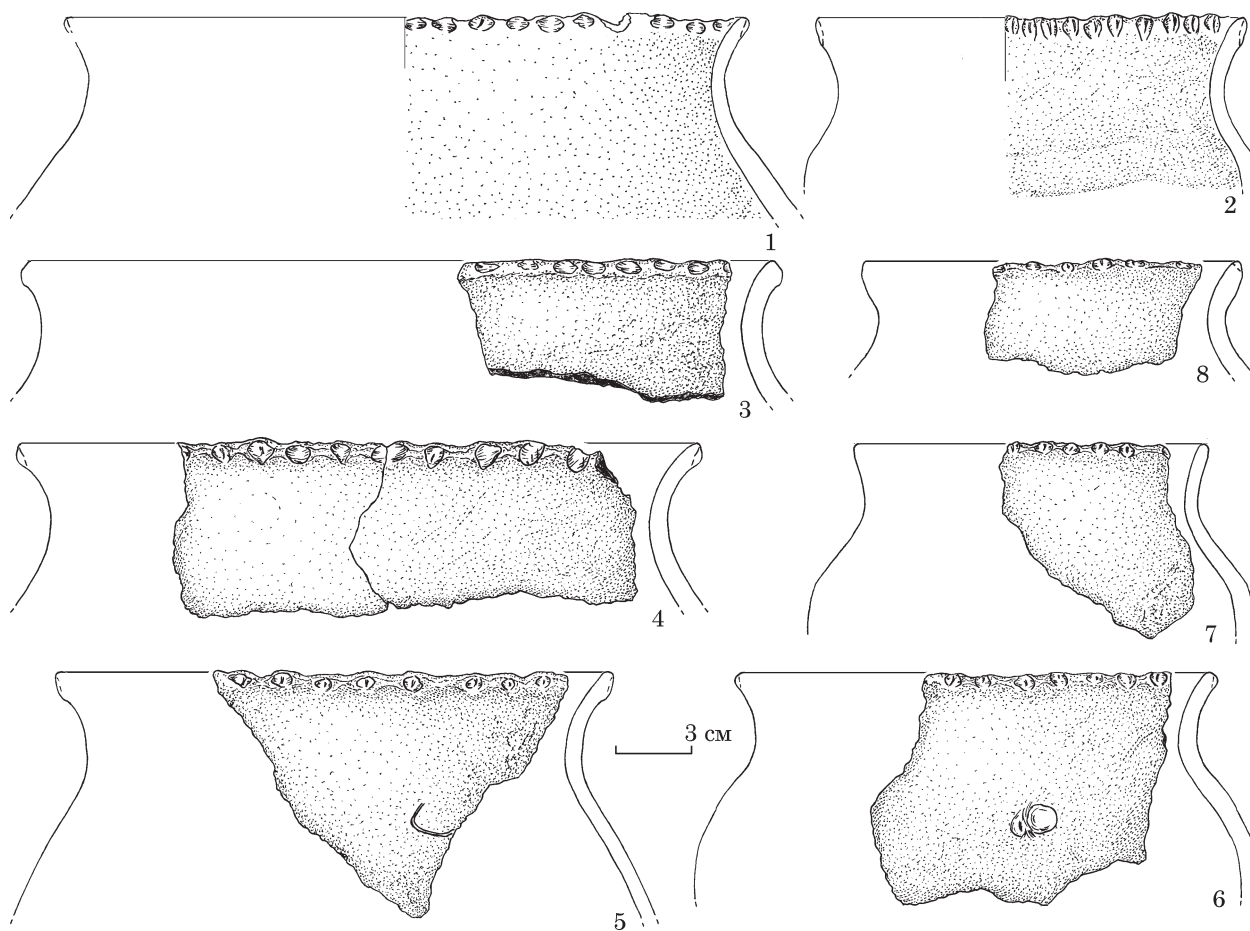

Рис. 3. Фрагменти вінець ліплених горщиків з поселення Харівка

Fig. 3. Fragments of crowns of moulded pots from the settlement of Kharivka

ри (Каравайко 2007), а також масово траплялися під час дослідження городища Ширяєве (Каравайко 2023. с. 164—169). Два пряслиця виготовлені зі стінки амфори (рис. 4: 28, 29). Один виріб недороблений. Його краї нерівні, а отвори з обох боків лише намічені. Інші пряслиця відрізняються невеликими розмірами отвору. Одне з них орнаментоване прокресленими лініями та трикутниками, що в проекції зверху утворюють солярний знак (рис. 4: 32). Аналогічний декор широко відомий на таких виробах попереднього скіфського часу. Інше пряслице має добре заглажену, майже до лиску, поверхню (рис. 4: 34).

Вище описаний комплекс поєднує в собі прийдешні компоненти та начебто свідчить про наявність рис, які характерні попередньому періоду. Для підтвердження останньої тези необхідно звернути увагу ще на один момент, який не згаданий автором розкопок і вперше помічений В. А. Іллінською. «На зарубинецькому поселенні поблизу с. Харівка на Сеймі серед уламків простих ліплених горщиків з пальцевим рельєфом знайдено кілька фрагментів вінець з наскрізними проколами та фрагмент краю миски скіфського типу з прямим вінцем» (Іллінская 1961, с. 62). В колекції нараховані 12 вінець з проколами (рис. 5: 1—12). На одному фрагменті

проколи виконані якимось невміло, із зовнішнього боку, та скоріш нагадують невдалу спробу орнаментативної (рис. 5: 10). На іншому — наколи мають бути розташовані на значній відстані один від одного (або прокол поодинокий), що не характерно для кераміки скіфського часу (рис. 5: 12). Край вінця не орнаментовано, прикрашено насічками по верху або пальцевими вдавленнями по зовнішньому краю. Перше розташування декору притаманніше кераміці скіфського часу, друге — зарубинецького. В тісті 5 горщиків наявні пісок з включенням жорстви (рис. 5: 1—5), 4 — шамоту з включенням піску (рис. 5: 6—9), 3 — тільки шамоту (рис. 5: 10—12). В залежності від домішок відрізняється і характер поверхні, яка або добре заглажена, або горхувата. Звертає на себе увагу ще один вінець, який за формою та домішками шамоту тотожний зарубинецькій кераміці, але верхній край прикрашено традиційними для скіфського часу насічками (рис. 5: 13).

Заплавні поселення не мають чіткої стратиграфії, відтак і питання про співіснування посуду з проколами та посуду з пальцевими вдавленнями є відкритим. Щодо поселення Харівка, можна припустити, що дві різні групи кераміки синхронні. Основним доказом є зміщення культурних традицій гончарів, яке

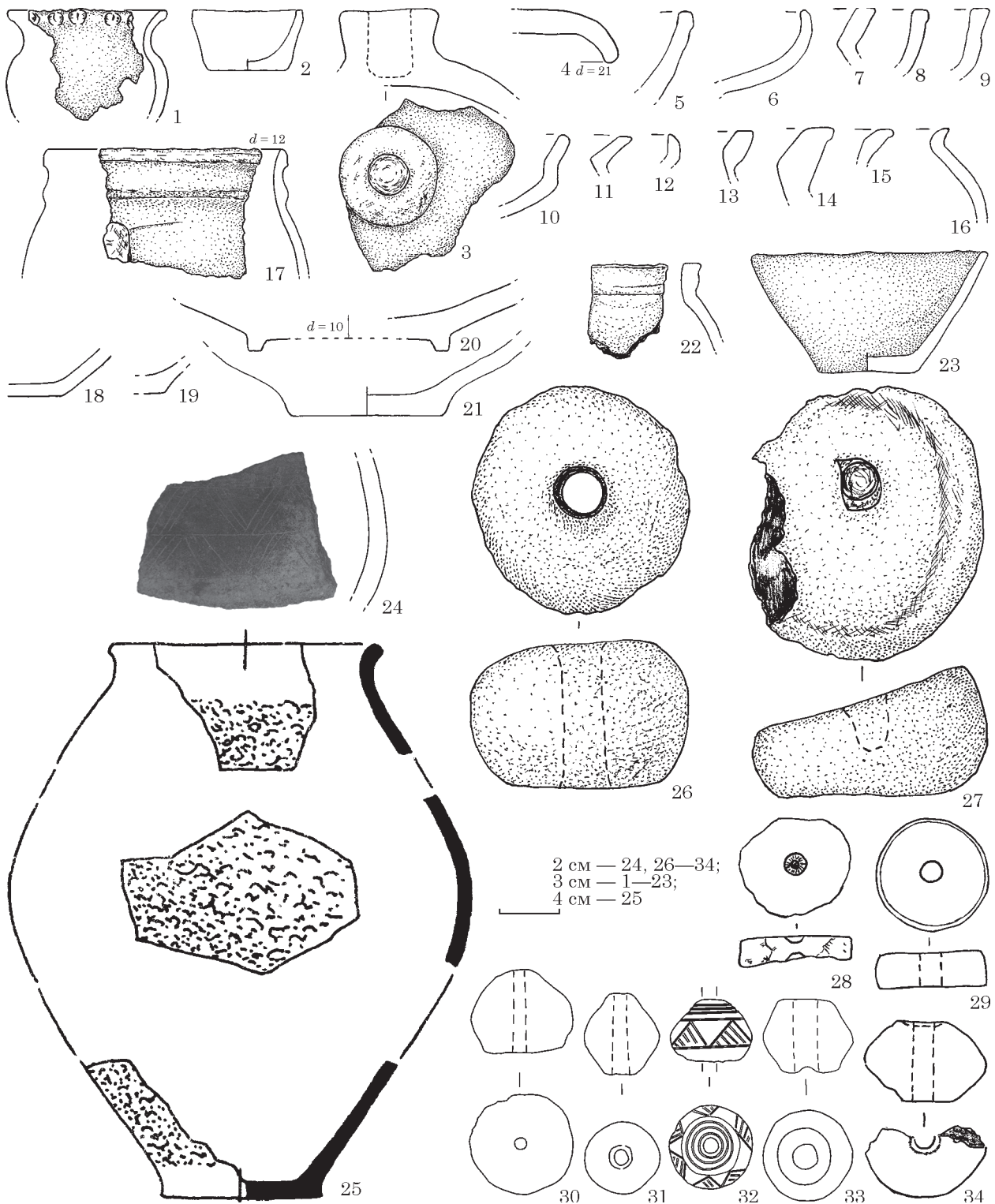

Рис. 4. Знахідки кераміки з поселення Харівка
Fig. 4. Ceramic finds from the settlement of Kharivka

проявляється в характері домішок та орнаментативі. Тут важливо відмітити, що різні домішки можуть бути наявні в керамічному комплексі одного поселення (шамот + пісок; шамот + жорсткість, шамот), втім в усіх випадках домінує саме шамот (Гейко 2011, с. 73—75). Така ситуація простежена на багатьох поселеннях в басейнах річок Ворскла, Псел та Сула. І тільки на Сеймі

кераміка з піском та (або) жорсткою змінюється шамотованим посудом, що дозволяє казати про змішання двох гончарних традицій.

Важливою знахідкою, яка унеможливила значний хронологічний розрив між двома групами кераміки є бронзове тригранне вістря стріли (Березовець 1950, щоденник, с. 4). Очевидно, що для підтвердження або спростування

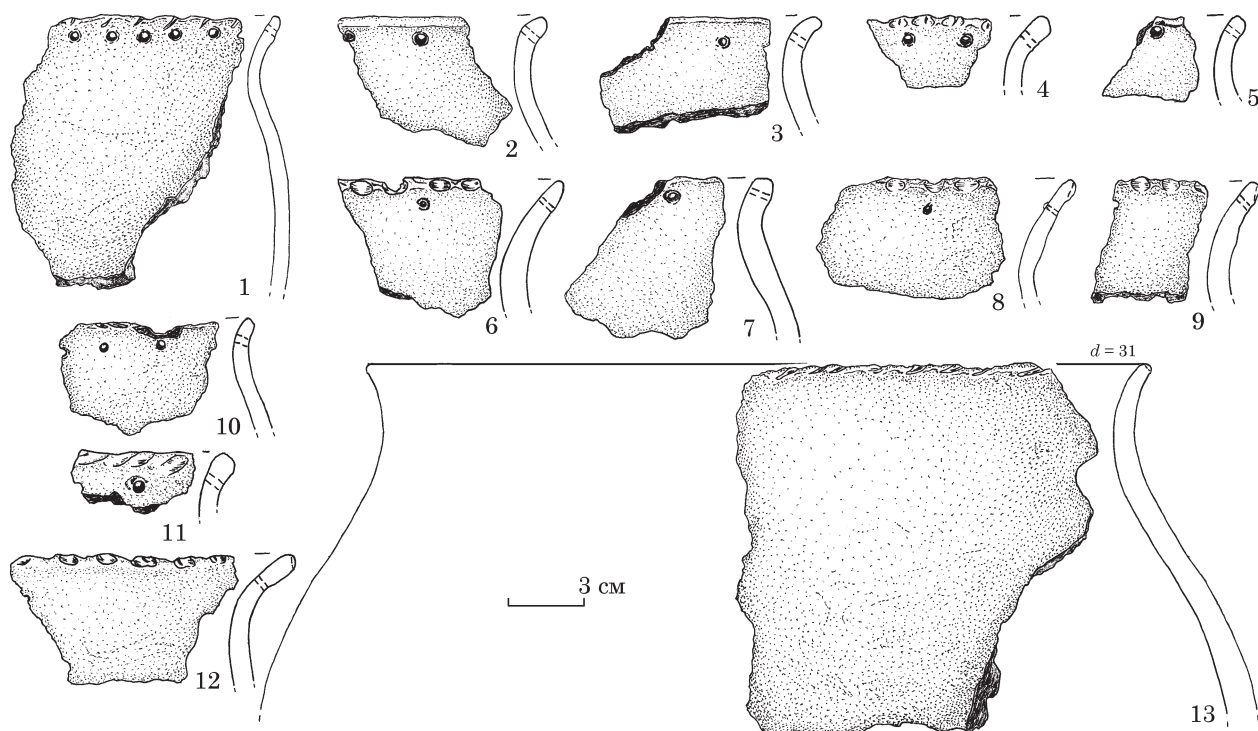

Рис. 5. Окремі фрагменти вінець з поселення Харівка

Fig. 5. Some fragments of a rim from the settlement of Kharivka

цього висновку слід звернутися й до матеріалів з інших пам'яток.

Вкрай важливим для розуміння процесу виникнення пам'яток типу Харівка є матеріал з поселення **Красне 4**. На початку 1990-х рр. на пам'ятці досліджено 564 м². Тут представлено характерну для скіфського часу кераміку, прикрашену проколами, час існування якої має бути визначений не раніше ніж IV ст. до н. е. за знахідкою тригранного вістря стріли. Красне 4 є одним з еталонів при виділенні старожитностей типу Харівка, в керамічному наборі яких наявні й середньодніпровські зарубинецькі та пшеворські, і ясторфсько-лукашівські елементи (Обломский 2003, с. 92). Питання про співіснування двох груп кераміки поки залишається відкритим. Пряма стратиграфія відсутня. Детальний аналіз керамічного комплексу не проведений.

Значні дослідження проведені на поселенні **Литвиновичі 3**. Воно розташоване на мисі першої надзаплавної тераси Клевені. Розміри складають 600 x 200—300 м. Загальна розкопана площа дорівнює 432 м², а дата поселення визначена в широких рамках — від кінця III ст. до н. е. до початку ранньоримського часу (Обломский 2000). В горизонті раннього залізного віку абсолютно домінує керамічний посуд, властивий поселенням типу Харівка. Разом з тим, знайдено 6 вінець горщиків, прикрашених традиційними для скіфського часу проколами. Основними домішками в тісті є жорства подекуди разом з піском. Верхній край вінця прикрашено дрібними насічками (рис. 6: 1—5).

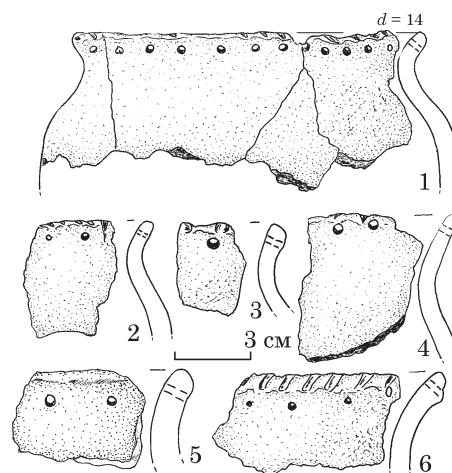

Рис. 6. Поселення Литвиновичі 3. Знахідки кераміки з проколами. Фонди Державного історико-культурного заповідника в м. Путивль, б. н.

Fig. 6. Settlement Litvinovychi 3. Finds of ceramics with punctures. Collections of the State Historical and Cultural Reserve in Putivl, w. n.

Дещо виділяється один фрагмент (рис. 6: 6). Дрібними насічками орнаментовано зовнішній край вінця, а в тісто разом з жорствою додано шамот. Саме цей уламок горщика походить із заповнення ями (№ 10) зарубинецького часу (Обломский 2000, табл. 1). За орнаментациєю та характером домішок він хоч і займає ніби проміжне становище, втім жодним чином не дозволяє говорити про час існування кераміки з проколами по відношенню до «харівської». Не

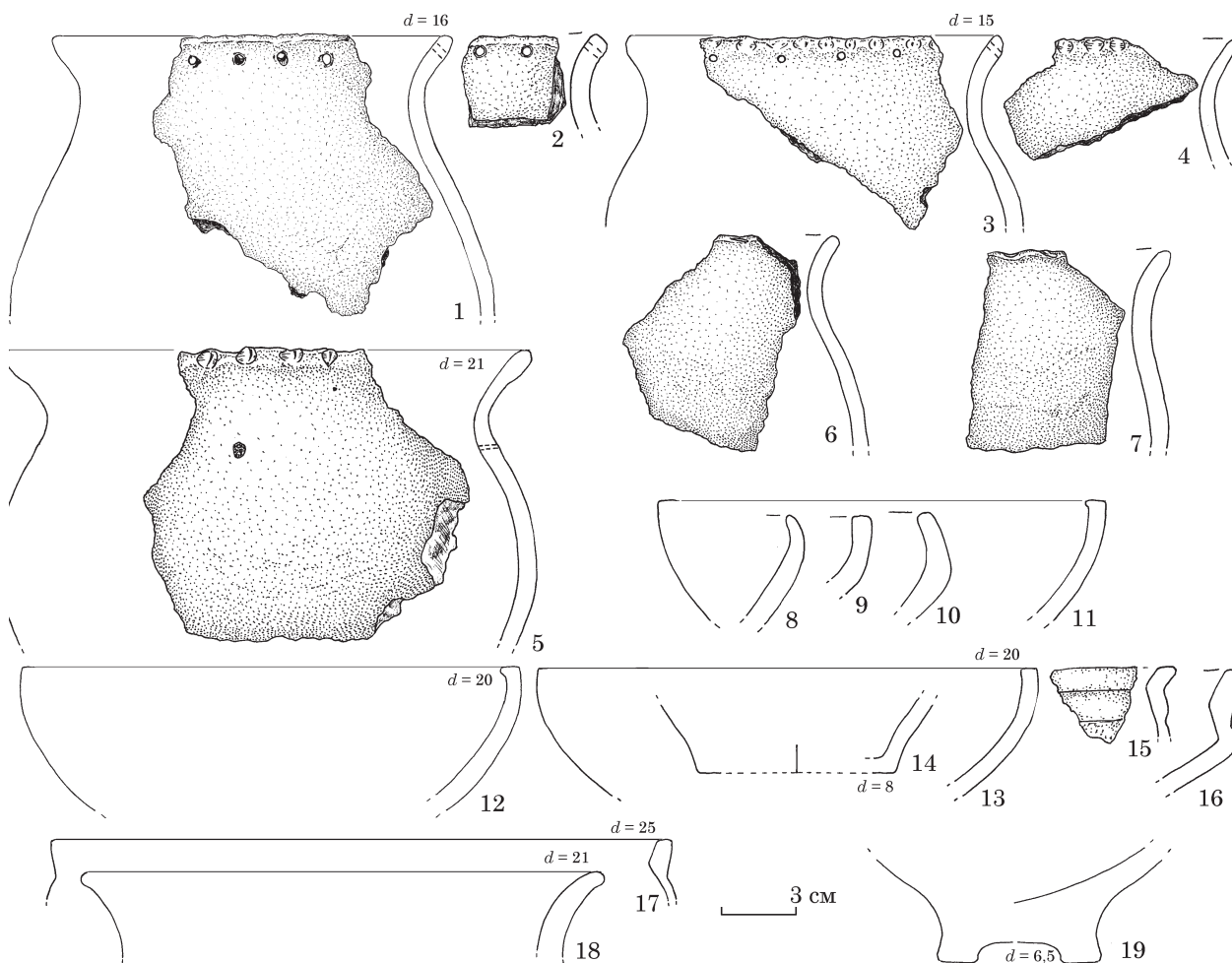

Рис. 7. Керамічний комплекс раннього залізного віку з поселення Волинцеве Стан. 1—16, 19 — Колекція Наукових фондів ІА НАН України № 110; 17—18 — Фонди Державного історико-культурного заповідника в м. Путивль, б. н.

Fig. 7. Ceramic complex of the Early Iron Age from the settlement of Volyntseve Stan. 1—16, 19 — Collection of the Scientific Store of the IA NAS of Ukraine No. 110; 17—18 — Collection of the State Historical and Cultural Reserve in Putivl, w. n.

сприяє вирішенню цього питання й відсутність чіткої стратиграфії.

Ще одним поселенням, де виявлено кераміку скіфського та зарубинецького вигляду є **Волинцеве, уроч. Стан**. В результаті багаторічних розкопок було досліджено 4800 м² (Сухобоков, Юренко 2019, с. 72—80). З величезної кількості матеріалу, накопиченого за всі роки, лише 20 фрагментів вінець прикрашені традиційними проколами, а 44 — мають декор по зовнішньому краю вінця та абсолютно тотожні горщикам з поселення Харівка. В тісті *першої групи* домінує пісок і зрідка трапляється жорства. В *тісті другої* — шамот. Частина фрагментів займають проміжне становище. Два вінця з проколами мають в тісті домішки шамоту (рис. 7: 1, 2). Ще один — піску та шамоту, а зовнішній край прикрашено пальцевими вдавленнями (рис. 7: 3). Абсолютно домінує пісок в тісті двох горщиків зарубинецького часу (рис. 7: 4, 5). Ще 5 фрагментів містять домішки і піску, і шамоту. Характерний орнамент у вигляді насічок по верху вінця зафік-

совано на двох уламках горщиків, в тісті яких міститься шамот. Черепок тонкий та «дзвінкий», поверхня добре заглажена (рис. 7: 6, 7).

Знахідки мисок з поселення нечисленні (рис. 7: 8—12). Їх форми добре відомі серед старожитностей скіфського часу Дніпровського лівобережжя (Пеляшенко 2020, с. 36—42). Поверхня одних старанно заглажена, майже до лиску, інших — необроблена. В тісті двох екземплярів наявний пісок, ще трьох — дрібний шамот. Миски із загнутим вінцем зарубинецької культури, на думку Є. В. Максимова, морфологічно пов'язані з придніпровськими скіфського часу (Максимов 1982, с. 16), втім, відомі вони й в інших археологічних культурах (Щукин 1994, с. 111). Представлені екземпляри важко віднести до однієї з груп кераміки. Неможливо це зробити й для такої категорії знахідок, як пряслиця. До раннього залізного віку відноситься щонайменше шість таких предметів (рис. 8). Вони відрізняються невеликим отвором, мають бітрапецеподібну або три-

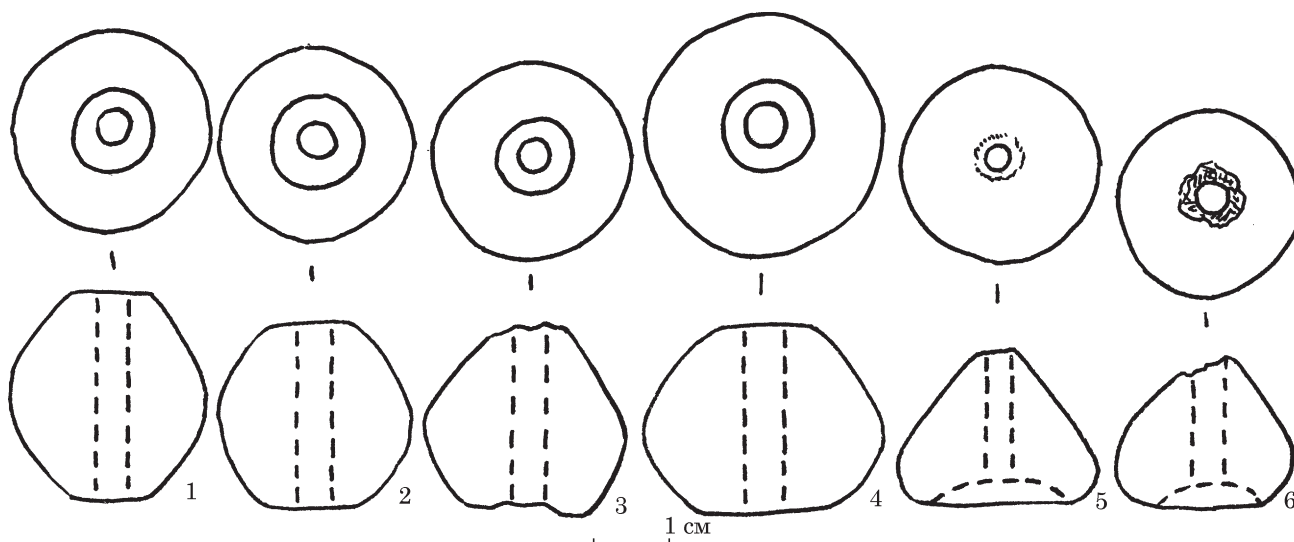

Рис. 8. Глиняні пряслиця з поселення Волинцеве Стан. Тут і на рис. 9: колекція Наукових фондів ІА НАН України № 110

Fig. 8. Clay spindle whorls from the settlement of Volyntsevo Stan. Here and fig. 9: collection of the Scientific Store of the IA NAS of Ukraine No. 110

кутну форму в розрізі. Поверхня одного екземпляру має сліди лискування (рис. 8: 6).

Кількість знахідок лискуваного посуду незначна — всього 7 фрагментів, серед яких 2 вінця мисок, 3 вінця та дно горщика й стінка (рис. 7: 13—18). Всі чорного кольору. Обидва вінця мисок знаходять прямі аналогії в зарубинецьких старожитностях середнього Подніпров'я, а два вінця горщика мають лукашівсько-ясторфське походження (рис. 7: 15, 17). Посудини на піддоні мають паралелі на пам'ятках і зарубинецької культури, і пізньоскіфських нижнього Подніпров'я (рис. 7: 19).

За всі роки дослідження поселення в уроч. Стан, на площі в майже півгектара, виявлено лише один об'єкт раннього залізного віку! «В XII траншеї трапилася яма, що складалася з трьох ям незрозумілого призначення. Північна — найбільша ніша — мала чотирикутну форму по верху та була орієнтована по лінії північний захід — південний схід розмірами 2,05 × 1,45 м. Біля дна її стінки мали сліди обмазки глиною, що опалена. Дно ніші піщане, глибиною 0,75 м від сучасної поверхні. В процесі розчистки знайдено маленький залізний ніж з прямою спинкою та 6 ліплених черепків із шамотом та вдавненнями по зовнішньому краю вінця. В іншій частині ями (дві напівовальні ніші) майже виключно містять кераміку скіфського часу. Тут були посудини з ледь відігнутими вінцями та наскрізними рваними з внутрішнього боку проколами, децю нижче його краю. Тісто цієї кераміки має домішки добре вимішеного піску. Посуд гарно випалений, тонкостінний, сухий на дотик» (Березовець 1953, с. 18—19). Отже, в одному об'єкті представлено обидві групи кераміки (рис. 9). Відомості про стратиграфію відсутні, однак важко уявити, що на місці однієї єдиної ями скіфського періоду через значний час вла-

штовують яму населення з іншими гончарними традиціями. Хронологічний розрив або був мінімальний, або відсутній взагалі. Мушу визнати, таке твердження спирається більш на логічні роздуми, ніж факти.

Приклади поселень, де трапляється кераміка «скіфського» та зарубинецького вигляду можна було б продовжити. Є і такі, де «перехідні» форми відсутні, а змішення гончарних традицій не простежується взагалі. Серед них поселення Мар'янівка, яке досліджував І. І. Артеменко наприкінці 1970-х рр. У тісті 141 фрагмента вінець скіфського часу абсолютно переважає пісок, в той час як в глину кухонних горщиків зарубинецького часу додавали тільки шамот і лише в двох випадках його змішували з піском. Для посуду кожного з періодів орнаментация стала. Можу припустити наявність хронологічного розриву між двома етапами заселення дюнь поблизу Мар'янівки в ранньому залізному віці.

Відсутність на заплавах поселеннях чіткої стратиграфії та речей з вузькою датою не дає прямої відповіді на питання, чи доживає кераміка з проколами до ранньозарубинецького часу. Раніше В. А. Іллінська дала позитивну відповідь і відзначила одночасність двох груп кераміки на зарубинецьких пам'ятках середнього та нижнього Подніпров'я та городищі Басівка (Ильинская 1961, с. 62).

Пам'ятки типу Харівка були представлені виключно поселеннями з низькою топографією. Матеріали городищ випали з поля зору, адже традиційно час виникнення та функціонування укріплень визначався скіфським періодом. На сьогоднішній день в Путивльському Посейм'ї відомо 28 городищ (рис. 1: D). Щонайменше на 6 з них наявна кухонна ліплена кераміка, абсолютно ідентична знахідкам з харівського поселення (рис. 10). На двох

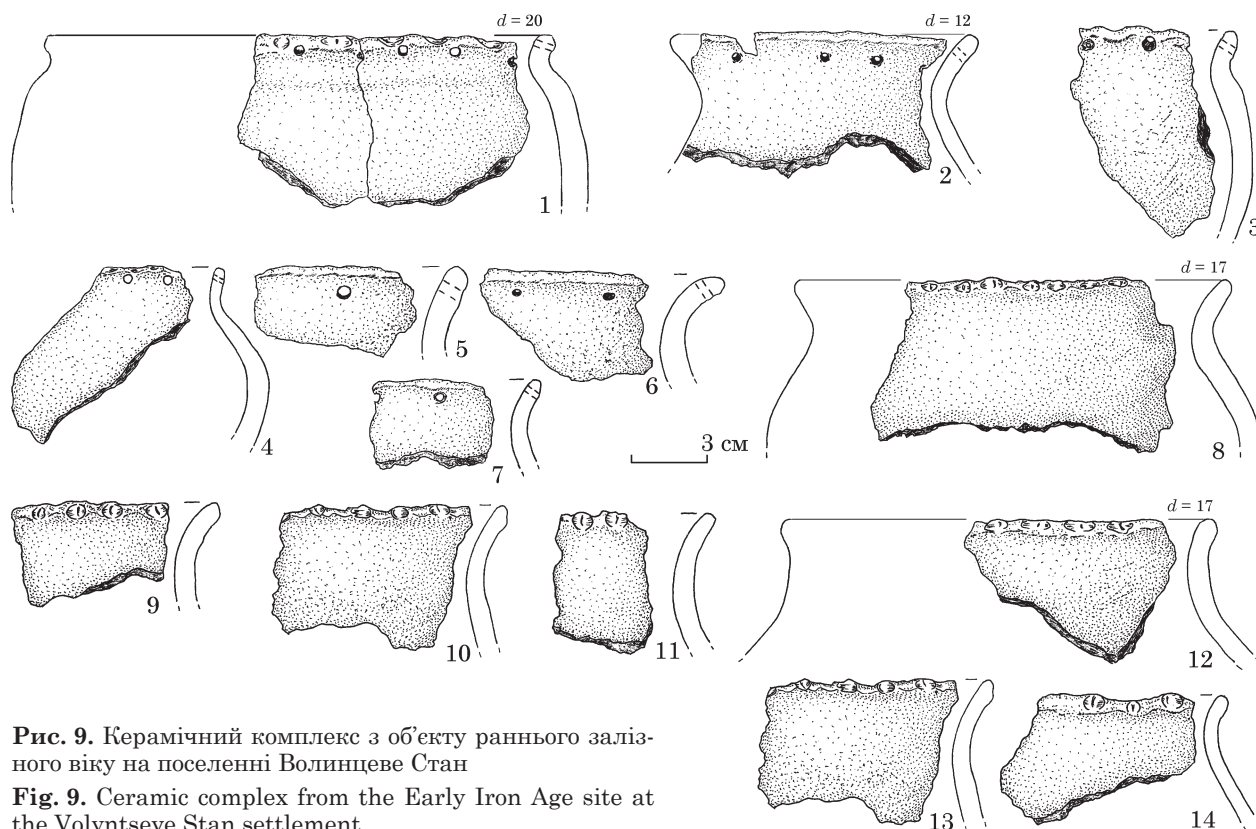

Рис. 9. Керамічний комплекс з об'єкту раннього залізного віку на поселенні Волинцеве Стан

Fig. 9. Ceramic complex from the Early Iron Age site at the Volyntseve Stan settlement

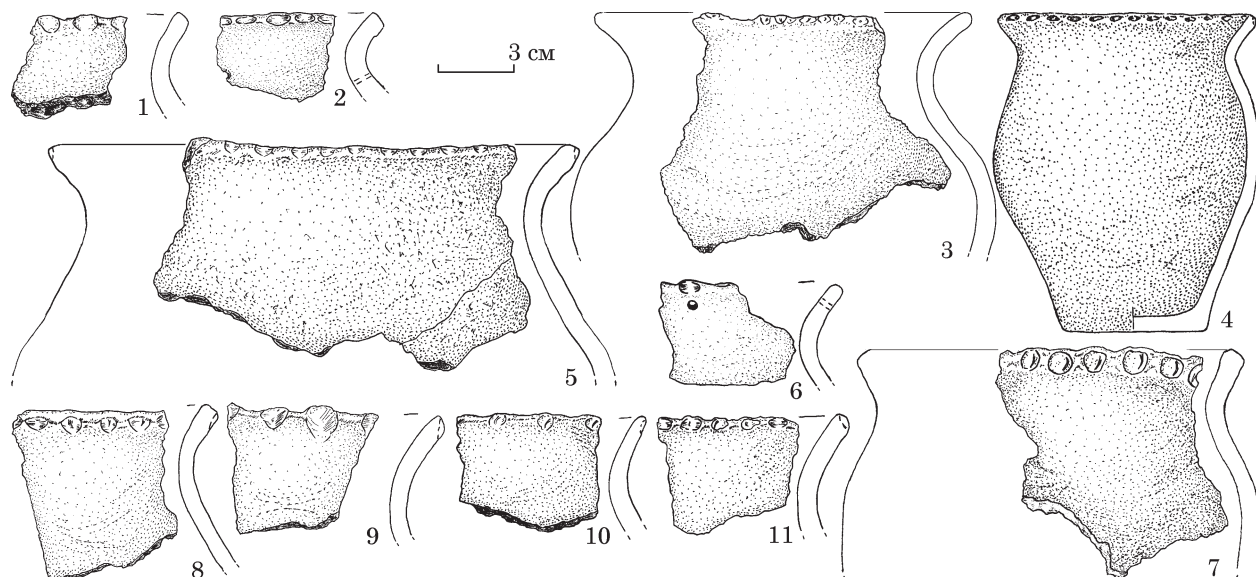

Рис. 10. Ліплена кераміка зарубинецького часу з пам'яток Путивльського Посейм'я: 1 — городище Божок; 2 — городище Воргол Східний; 3 — поселення Воргол; 4, 5 — городище Путивль, Микільська Гірка; 6 — поселення Молокозавод (поряд з городищем Микільська Гірка); 7, 8 — городище Ховзівка; 9 — городище Камінь; 10 — поселення Камінь. (1, 7, 8 — Ляпушкін, 1947 р., колекція Наукових фондів ІА НАН України № 63; 2, 3, 6, 9, 10 — дослідження автора; 4, 5 — Сухобоків, 1979 р., фонди Державного історико-культурного заповідника в м. Путивль, б. н.)

Fig. 10. Hand-made pottery of the Zarubyntsi period from the settlements of the Seim river basin of Putivl region: 1 — hillfort Bozhok; 2 — hillfort Vorhol Skhidnyi; 3 — settlement Vorhol; 4, 5 — hillfort Putyvl, Mykilska Hirka; 6 — settlement Molokozavod (near the hillfort Mykilska Hirka); 7, 8 — hillfort Khovzivka; 9 — hillfort Kamin; 10 — settlement Kamin. (1, 7, 8 — Liapushkin, 1947, Collection of Scientific Store of the IA NAS of Ukraine No. 63; 2, 3, 6, 9, 10 — the author's research; 4, 5 — Sukhobokov, 1979 year, the funds of the State Historical and Cultural Reserve in Putivl, w. n.)

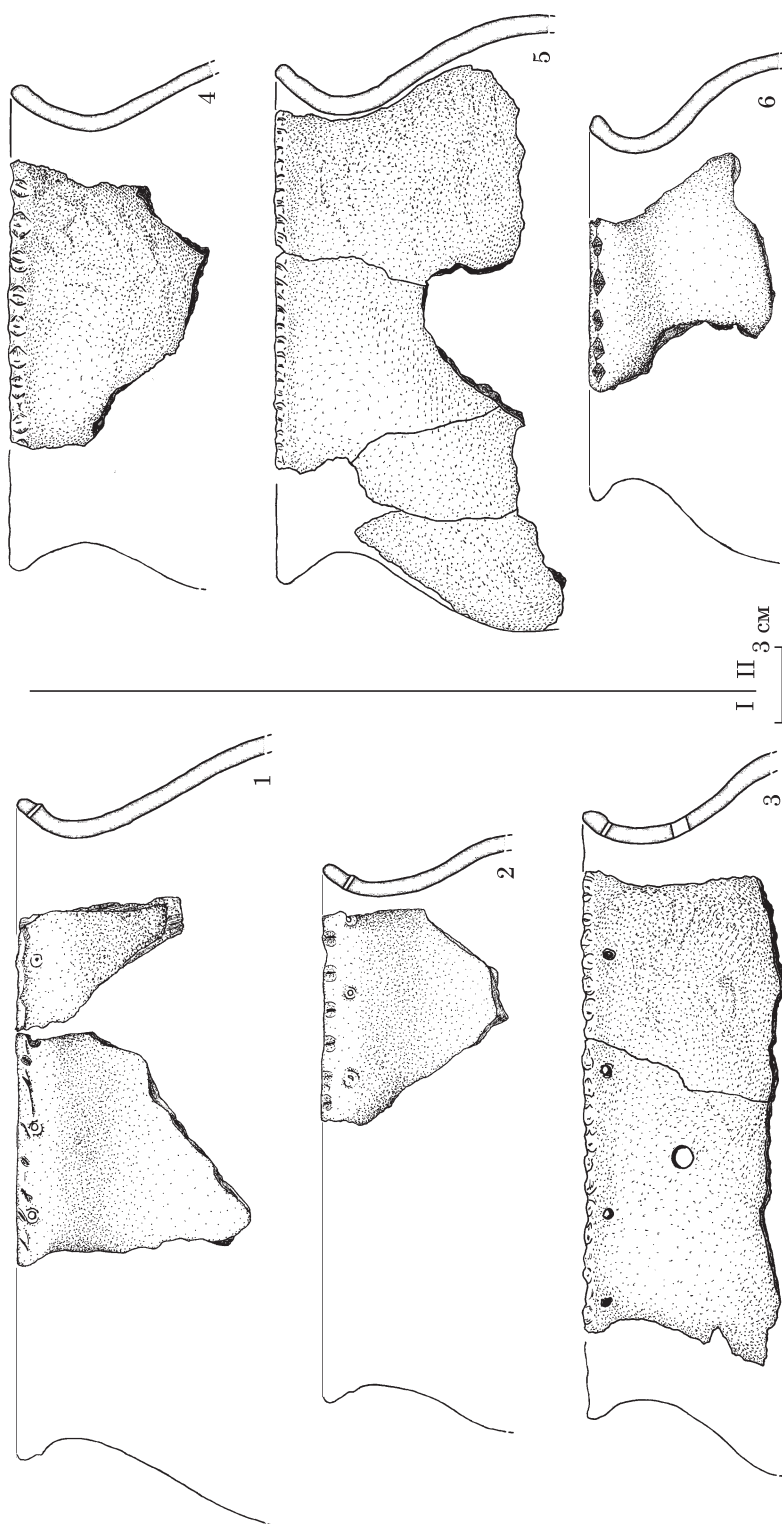

Рис. 11. Дві групи ліпленої кераміки з верхнього шару городища Ширяєве
Fig. 11. Two groups of hand-made pottery from the upper layer of the Shyryaev hillfort

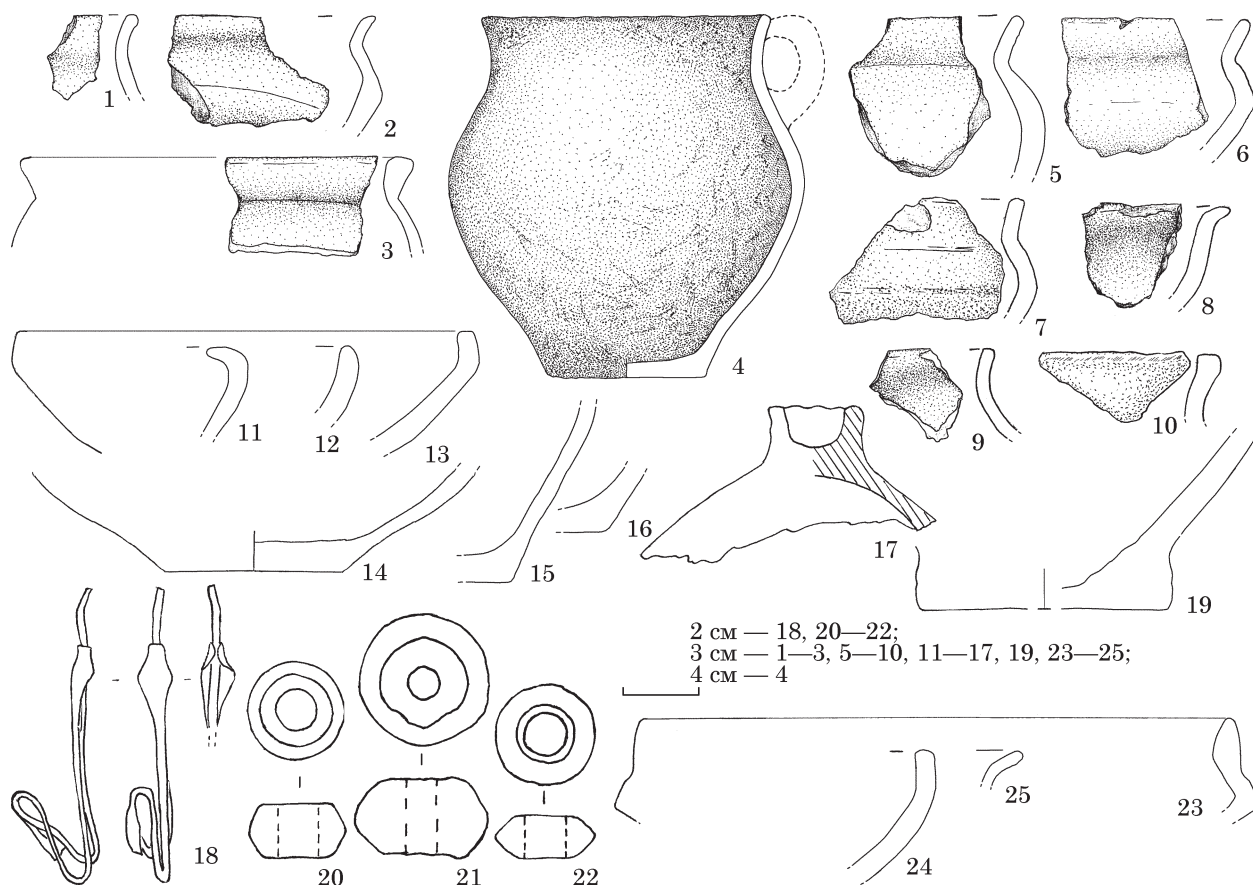

Рис. 12. Городище Ширяєве. Комплекс знахідок фінального часу існування укріплення
Fig. 12. Shyriayev hillfort. A set of finds from the final period of the fortification's life-span

городищах проводилися стаціонарні розкопки (Ширяєве та Воргол), інші відомі переважно за результатами розвідок.

На **городищі Ширяєве** протягом 5 років автором було досліджено 260 м². Потужність культурного шару варіює від 2—2,1 м по краях до 0,85—1 м в центрі майданчика. Стратиграфічно чітко виділяється три шари. Верхній, найбільш пізній, являє собою супісок темно-сірого кольору потужністю 0,5—0,7 м. Основна кількість знахідок припадає на глибину 0,4—0,5 м, тобто на рівень виявлення контурів наземних споруд. Тільки в верхньому горизонті трапляється дві групи кераміки з різними домішками в тісті та орнаментациєю (рис. 11). Характерний для скіфського часу посуд, прикрашений проколами, складає 41 %, декорований пальцевим вдавненнями по краю вінця — 48 % (Каравайко 2023, табл. 4). Як і в керамічному комплексі поселень з низькою топографією, на городищі Ширяєве так само спостерігається змішання двох гончарних традицій, що проявляється в характері домішок та орнаментациї. На відміну від описаних вище пам'яток, стратиграфія цієї пам'ятки та умови залягання знахідок свідчать про одночасне існування двох різних груп кераміки.

У той час як на території лівобережного лісостепу поступово з середини VI ст. до н. е. зни-

кає лискований посуд, а для долини Сейму він взагалі вважався нехарактерним (Моруженко 1989, с. 32, 36), на городищі Ширяєве така кераміка з'являється в пізній час його існування та, безумовно, пов'язана з носіями другої групи ліпленої кераміки з домішками шамоту в тісті.

Чорнолискований посуд вкрай не чисельний і представлений всього 3 фрагментами вінець. Два з них знаходять прямі аналогії серед зарубинецьких матеріалів середнього Подніпров'я (рис. 12: 1, 2), один має західне походження та пов'язаний з лукашівсько-ясторфським колом старожитностей (рис. 12: 3).

Не так багато й посуду з добре заглаженою до лиску поверхнею коричневого кольору різних відтінків (рис. 12: 4—16). Поодинокі екземпляри знайдені на поселенні за валом городища (рис. 12: 23—25). Лише п'ять вінець без сумнівів можна віднести до постскіфського часу (рис. 12: 5—8, 23). Аналогії подібних посудин широко представлені на зарубинецьких пам'ятках Подніпров'я. Не виключено, що до цього періоду слід відносити й цілий горщик, який мав висоту 19 см, діаметр вінця — 15 см, денця — 8 см. Найбільше розширення припадає на середину та складає 19 см. Діаметр шийки 14,5 см. В верхній частині фіксуються сліди місця кріплення одного вушка. Поверхня горщика добре заглажена до лиску. Орнамент

відсутній (рис. 12: 4). Крім того, знайдено уламок кришки, абсолютно ідентичний знахідці з поселення Харівка (рис. 12: 17).

Попри значні дослідження та начебто достатню кількість знахідок, дата верхнього горизонту городища Ширяєве є доволі широкою. Її нижню межу можна визначити в рамках кінця V — IV ст. до н. е. за знахідками тригранних бронзових наконечників стріл. Не раніше другої — третьої чверті IV ст. до н. е. датується фрагмент грибоподібного вінця амфори (Каравайко 2023, с. 197—198). Фінальний час існування городища, відповідно, верхня дата першого горизонту, може бути встановлена за знахідками одразу під дерновим шаром. Місце пам'ятки жодного разу не використовувалась в сільському господарстві та речі знаходилися *in situ*. До середньолатенського часу відносяться уламок дрітної фібули, нажаль, сильно деформованої (рис. 12: 18). На цій же глибині виявлені фрагмент дна сіроглиняного горщика та біконічне пряслице з доволі широким отвором (рис. 12: 19, 20). Схожі пряслиця знайдені під час дослідження рову в улоговині за валом городища (рис. 12: 21, 22). Виключно зарубинецьким часом можна датувати фрагмент чорнолискованого вінця західного походження (рис. 12: 3). Відповідно до цих знахідок, життя на городищі мало припинитися не раніше кінця III — II ст. до н. е. Малоймовірно, що житла верхнього горизонту функціонували протягом двох, а то й трьох століть. Скоріш за все, нижня дата горизонту має бути омолоджена, хоча надійних даних для цього поки немає.

Другою пам'яткою з високою топографією, де проводилися дослідження, є **городище Воргол Східне та поселення** за його валом в уроч. Вишнева Гора. В межах укріплення розкопано 328 м², а на поселенні — 316 м². Як і на попередніх пам'ятках, на майданчику городища знайдена кераміка двох груп (рис. 13). Між ними наявний значний хронологічний проміжок. З огляду на знахідки наконечників стріл і залізу шпильку з бронзовою голівкою, городище виникає приблизно в VI ст. до н. е. (рис. 13: 3—5), а повторно заселяється в зарубинецький час.

Як показали дворічні дослідження, жодного фрагменту кераміки з проколами на поселенні за валом знайдено не було. Життя тут розпочалось тільки з приходом носіїв матеріального комплексу типу Харівка (рис. 14). Кухонні горщики профільовані, вінець плавно відігнуто, шийка глибока, а найбільше розширення припадає на середину висоти (рис. 14: 1—5). Орнамент типовий — пальцеві вдавлення по зовнішньому краю вінця. На верхній частині плечика одного з горщиків нанесено прокреслений зигзаг (рис. 14: 1). Ще один горщик малих розмірів прикрашено по тулубу нігтьовими вдавленнями, що розташовані групами по 4, 3, 2 і, можливо, ще одна насічка наявна в кінці ряду, але вона майже не видна на повер-

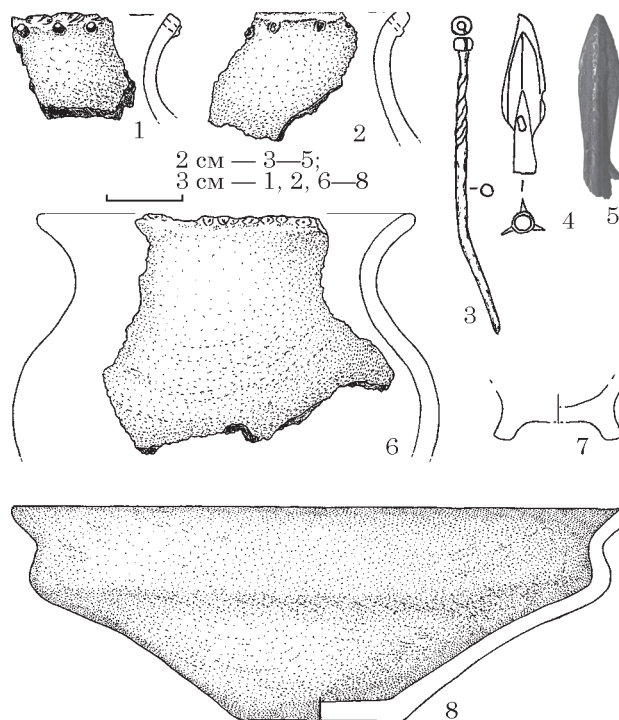

Рис. 13. Городище Воргол Східне. Знахідки раннього залізного віку

Fig. 13. Vorgol Vostochnye settlement. Finds of the Early Iron Age

хні (рис. 14: 4). Парне розміщення пальцевих вдавлень інколи трапляється на зарубинецьких горщиках середнього Подніпров'я (Максимов 1972, с. 85).

Знахідки профільованих частин чорнолискованого посуду поодинокі (рис. 14: 6, 7). Зокрема, в заповненні однієї з господарських ям виявлено уламки невеликого горщика заввишки приблизно 11 см. Інший посуд зі слідами лискування або зі старанно загладженою поверхнею має коричневий колір різних відтінків (рис. 14: 8—11). Серед знахідок мисок лише один екземпляр заглибований, інші мають грубу поверхню, на якій, подекуди, виступають домішки шамоту (рис. 14: 12—15). За формою всі екземпляри знаходять прямі аналогії в посуді скіфського часу.

Важливим відкриттям стало виявлення рову, що оточував поселення зі сходу та півночі та поєднував між собою дві глибокі яруги обабіч воргольських городищ. Він мав глибину 1,1—1,2 м від рівня запуску, який фіксується одразу під ораним шаром. Ширина по верху складала 5,6—6,1 м. Дно нерівне, відносно полого. Наявність рову опосередковано вказує на побудову поруч валу. Висота насипу мала б складати не менше 1 м. До нашого часу він не зберігся. Важливо відмітити, що з внутрішнього боку зафіксовані господарські ями, які розташовані в безпосередній близькості до рову та навіть прорізають його. Таким чином, вал міг бути насипаний лише ззовні. Таке дзеркальне розташування оборонних споруд зафіксовано

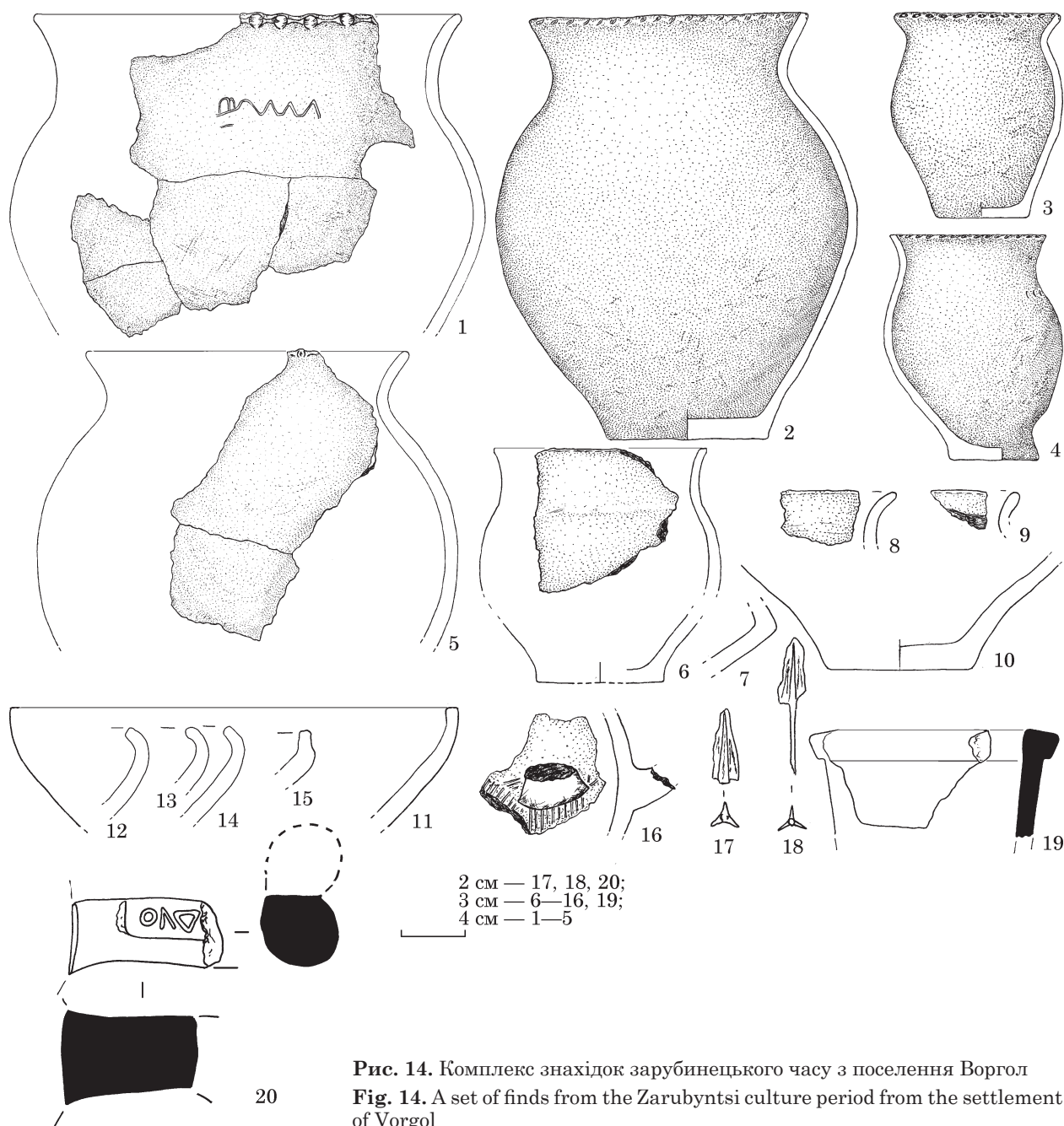

Рис. 14. Комплекс знахідок зарубинецького часу з поселення Воргол

Fig. 14. A set of finds from the Zarubyntsi culture period from the settlement of Vorgol

на правобережному городищі Турецький Вал (Петренко 1967, с. 9). Аналогії на інших укріпленнях мені не відомі. Наявний в заповненні матеріал однозначно свідчить про виникнення та функціонування рову в ранньосарматський час. Таким чином, в Посейм'ї вперше зафіксовано наявність укріплених поселень цього періоду.

Для визначення вузької дати Східного городища та синхронного йому поселення даних обмал. Два залізні трилопатеві черешкові вістря стріл мають широкі аналогії в сарматських комплексах (рис. 14: 17, 18). Попри не дуже хороший стан збереженості, обидва вістря, схоже, мали склепінчасту голівку, що наближається за формою до трикутної (тип 3, за: Хазанов 1971).

Довжина черешка (він частково уламаний) однієї зі стріл більша за довжину голівки. За цими ознаками їх можна віднести до III—II ст. до н. е. (Хазанов 1971, с. 36, табл. XIX), але, з огляду на кількість знахідок і їх збереженість, ця дата не може бути прийнята безапеляційно. Надійнішим хронологічним репером є антична кераміка (Максимов 1982, с. 22). Всього знайдено 6 фрагментів стінок, 2 ручок, 1 вінця. Деякі стінки за характерним зеленуватим відтінком можуть бути віднесені до коських амфор (Зеест 1960, с. 25). Вірогідно, до цього ж центру відноситься двоствольна ручка амфори з клеймом (рис. 14: 20). Традиційно клейма на коських амфорах ставилися на одній з ручок і являли собою ім'я власника майстерні (Монахов 2014,

с. 196). Прочитання напису суперечливі, зокрема, можна припускати імена ЕКАТАІО(Υ)?, АΔΑΙΟ(Υ), ΕΡΜΑΙΟ(Υ) тощо. Схожі написання особових грецьких імен зафіксовані на клеймах амфор III—II ст. до н. е. Вінець амфори належить до імпорту з о. Фасос і відноситься до часу не раніше ніж 30-ті роки IV ст. до н. е. (рис. 14: 19). З огляду на це, знахідку слід співвідносити з другим, зарубинецьким, горизонтом. Занепад імпорту з о. Фасос припадає на рубіж III—II ст. до н. е., а в II ст. до н. е. ввезення амфор на Боспор припиняється взагалі (Зеест 1960, с. 21). Більш ранню дату, а саме середина — початок третьої чверті III ст. до н. е., фіналу випуску тарних амфор на острові визначає С. Ю. Монахов (2003, с. 74). Таким чином, час існування східного укріплення Воргол й поселення за його валом, і другого горизонту раннього залізного віку можна визначити ранньо-зарубинецьким періодом, а саме кінцем III—II ст. до н. е.

Городище Камінь та поселення за його валом відоме тільки за результатами шурфування, втім і вони виявилися вкрай інформативними. Пам'ятка розташована 1,2 км на північний захід від західної околиці села Камінь та за 1,9 км на південний схід від східної околиці села Мутин, в лісі. Займає мис правого берега р. Сейм при впадінні Клевені. Висота над рівнем заплави становить 30 м. Городище трапецієподібної форми (рис. 15: 1). Розміри майданчика становлять 25 × 90 × 145 м, орієнтовна площа — 0,7 га. Від плато корінного бе-

рега Сейму городище відділене баштоподібним валом висотою 4 м. Ширина підосви — 30 м. У західній частині валу є прохід. Похила стрілка мису у південній частині відрізана валом та ровом, які знаходяться на 4 м нижче майданчика городища. На північний схід від валу, одразу за природною улоговиною, по якій, очевидно, проходив рів, розташоване поселення. З півночі та півдня воно оточене глибокими ярами, які зі сходу впритул наближаються один до одного (рис. 15: 1). Розміри поселення складають 200 × 130 м.

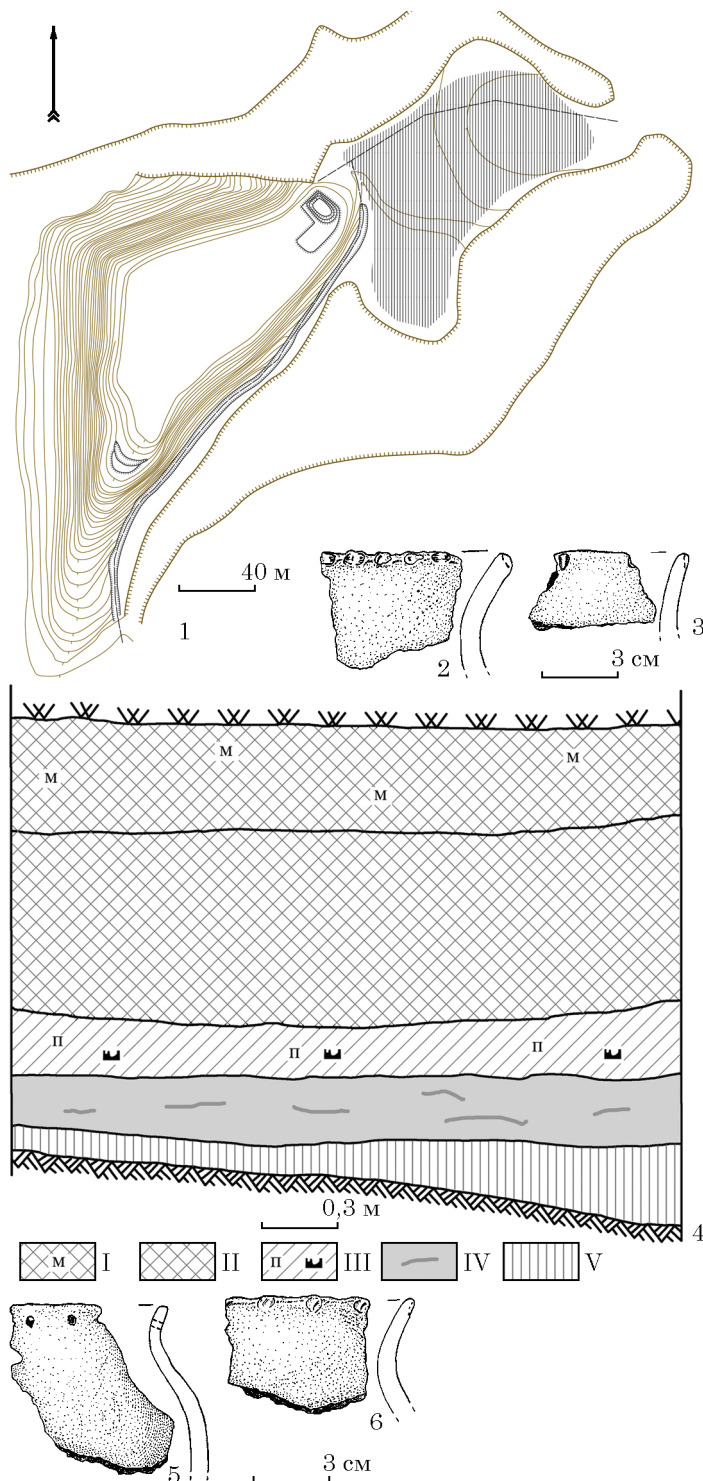

Рис. 15. Городище та поселення Камінь: 1 — план пам'ятки; 2, 3 — знахідки кераміки з поселення; 4 — стратиграфія стінки шурфу на городищі (I — темно-сірий супісок — шар, пов'язаний з часом існування монастиря; II — темно-сірий супісок — шар роменської культури; III — сірий супісок з включенням печини та обмазки — другий шар раннього залізного віку; IV — шар мішаної жовтої глини; V — сіро-коричневий плямистий супісок з включенням органіки та вугілля — перший шар раннього залізного віку); 5, 6 — знахідки кераміки з шурфу на майданчику городища

Fig. 15. Kamen hillfort and settlement. 1 — plan of the site; 2, 3 — finds of ceramics from the settlement; 4 — stratigraphy of the pit wall at the settlement (I — dark grey sandy loam — a layer associated with the time of the monastery's life-span; II — dark grey sandy loam — layer of the Romny culture; III — grey sandy loam with inclusions of baked goods and smear — the second layer of the Early Iron Age; IV — a layer of mixed yellow clay; V — grey-brown spotted sandy loam with inclusions of organic matter and charcoal — the first layer of the Early Iron Age); 5, 6 — finds of ceramics from a pit on the site of the hillfort

У результаті шурфовки поселення виявлено матеріали роменської культури (верхній шар) та ліплену кераміку з домішками шамоту, характерну для пам'яток типу Харівка (рис. 15: 2, 3). Конфігурація яруг обабіч поселення дозволяє припустити наявність рову в східній частині. Не виключено, що поселення Камінь, як і Воргол, було укріплене саме в зарубинецький час.

Майданчик городища в ранньому залізному віці заселявся двічі: в скіфський і зарубинецький часи (рис. 15: 5, 6). В обох шарах зафіксовано залишки наземних споруд у вигляді незначного заглиблення та скупчення глиняної обмазки стін. Очевидно, що між цими етапами пройшов незначний проміжок часу, адже другі поселенці були вимушені вирівнювати поверхню стерильним шаром глини (рис. 15: 4). Залишки будівель попереднього часу ще були видні на поверхні.

Таким чином, протягом скіфського та ранньосарматського часу в межах Путивльського Посейм'я мешкали дві групи населення з різними традиціями гончарного виробництва. Питання про їх співіснування або ж хронологічний розрив між ними є ключовим. Щодо етнічної спорідненості, можна говорити лише в тому випадку, якщо основний набір ознак, як то поховальний обряд, особливості виготовлення кераміки, способи домобудівництва тощо близькі між собою та мають однакове походження (Обломський, Терпиловський 1991, с. 105).

Мусимо констатувати наявність проблеми щодо поховального обряду населення скіфського часу в Посейм'ї (Білинський 2019). Ці пам'ятки, фактично, не відомі. Поховання здійснені за обрядом, що погано або зовсім не фіксується археологічно. Не виявлено тут і характерних для зарубинецької культури могильників. Мутинський, з огляду на його специфіку та унікальність, до розрахунку брати не можна. Поховальна урна з Пересипок має західне коріння, до того ж не всіма це поховання визнається зарубинецьким (Щукин 1994, с. 247). Таким чином, за цим пунктом будь-які порівняння просто неможливі. Зупинюся лише на одному моменті, який, на мою думку, вартий уваги. І на «скіфському» городищі Ширяєве, і на «зарубинецькому» поселенні Воргол знайдено поодинокі людські кістки, які на мою думку, не є випадковими, а скоріш свідчать про певну небалість при виконанні багатоступеневого поховального обряду (Каравайко 2023, с. 190).

Не так багато матеріалів і для порівняння традицій житлобудівництва в Путивльському Посейм'ї. Фактично єдиною пам'яткою, де вивчені житла скіфського часу, є городище Ширяєве. Такі довгі дома вперше зафіксовані на території лісостепу. Більш властиві вони були населенню лісової юхнівської культури. Згідно опису Д. Т. Березовця, такі житла виявлені під час досліджень поселення Харівка, але вико-

ристовувати їх в якості аналогій, з огляду на методику розкопок та відсутність креслень, слід вкрай обережно. На поселенні Литвиновичі 3 досліджено споруду, що за своїми розмірами (3 × 3,3 м) більш наближена до типових зарубинецьких жител (Максимов 1972, с. 66; Обломський 2000, с. 145). Отже, й для другого пункту співставлення майже неможливе. Єдине, що можна твердити — і в скіфський, і в ранньосарматський час зберігається традиція обмазування глиною стін помешкань, а їх конструкція, з огляду на відбитки прутів на глині, ідентична. За цим параметром вони не відрізняються від споруд зарубинецької культури середнього Подніпров'я (Максимов 1982, с. 38).

На фоні сказаного, єдиним надійним матеріалом, який дозволяє говорити про взаємодію між двома різними групами населення є керамічний комплекс. Попри принципову відмінність в домішках та способах орнаменту горщиків двох груп населення, виділяється нечисленна група виробів, що увібрала в себе та переплела дві гончарні традиції. Таким чином, доживання «скіфського» населення Путивльського Посейм'я до кінця III — щонайменше, початку II ст. до н. е. цілком ймовірно й узгоджується з доводами В. А. Іллінської (1961, с. 62) та тезисним припущенням К. В. Каспарової (1991, с. 25). Марними сподіваннями є очікування на серію знахідок, які б дозволили з впевненістю віднести те чи інше поселення до перших трьох чвертей III ст. до н. е. Із загибеллю Скіфії наприкінці IV ст. до н. е. осіле скотарсько-землеробське населення Лісостепу втратило традиційні зв'язки, був зруйнований ринок збуту товарів, припинилися обмінні відносини з навколишнім світом. Кінець IV і майже все III ст. до н. е. — період культурного та політичного вакууму, час, коли матеріальний комплекс залишається незмінним і не схильним до впливів ззовні.

На території Путивльського Посейм'я основна кількість городищ припиняє своє існування в V ст. до н. е. Заплавні поселення нерідко виступають як маркери ресурсної зони того чи іншого укріплення, а, відповідно, не є самостійними поселенськими одиницями (Каравайко 2025, в друк). До таких сезонних стоянок можна відносити Волинцеве, Мар'янівку, Литвиновичі 3 та деякі інші. Не так багато в регіоні поселень зі слідами довготривалого життя (потужний культурний шар, чисельні знахідки, об'єкти скіфського часу тощо). Одним з них є поселення Красне 4, втім його матеріали ще не введені в науковий обіг у повному обсязі. Складається враження, що демографічний потенціал Путивльського Посейм'я в IV—III ст. до н. е. був вкрай незначним. Іншими словами, регіон був заселений слабо та заселений слабими (Клейн 1974, с. 133). За сучасними уявленнями він нагадував вимираюче село. Відтак, територія була відкрита для зовнішніх імпульсів. Пам'ятки

типу Харівка з'являються тут вже у складеному вигляді, а їх основні компоненти матеріального комплексу не мають підоснови в культурі попереднього часу Посейм'я. Появу профільованих горщиків з домішками шамоту в тісті та декором у вигляді пальцевих вдавлень по зовнішньому краю вінця слід пов'язувати з групою мігрантів. Їх вихідною територією, на думку Є. В. Максимова, було верхнє Подніпров'я (1982, с. 80), хоча ці горщики він пов'язував з лісостеповою традицією скіфського часу (1972, с. 127). А. М. Обломський та Р. В. Терпиловський в матеріальному комплексі пам'яток типу Харівка виділяли середньодніпровський компонент (Обломський, Терпиловський 1994, с. 49). Вихідну територію та причини руху племен встановити на археологічному матеріалі вкрай важко. Більш об'єктивним та наочним, хоч і не завжди, є сам результат переселення. В другій половині I тис. до н. е. в Путивльському Посейм'ї відбулося проникнення однієї групи племен в середовище іншої. Згідно чеському археологу Євжену Неуступні, така форма міграції може бути визначена як інфільтрація, а її основними ознаками є:

- іммігранти не створюють власних поселень і оселяються як меншість серед більшості;
- прийшле населення не втрачає свою культуру;
- інфільтрація відбувається або простежується на значній території (Neustupný 1982, р. 279, 285, 290).

Перший пункт вимагає певної кореляції. Елементарний підрахунок кількості фрагментів кераміки обох груп свідчить про переважання прийшлого населення. Лише в верхньому горизонті городища Шириєве це співвідношення приблизно рівне. Таким чином, саме більшість оселяється серед меншості, частково займає ті самі поселення та інтегрує залишки населення, а частково влаштовує свої власні. Важливим є створення мігрантами своїх укріплень і використання городищ скіфського часу, що можна розглядати як превентивні заходи. Навряд на кінець III—II ст. до н. е. існувала реальна небезпека або ж сила, яка загрожувала мирному існуванню населення Посейм'я.

Ще один компонент, який брав участь у формуванні старожитностей типу Харівка, — західний, або ясторфський, лукашівський, пшеворський (Обломський, Терпиловський 1994, с. 49). Він фіксується за нечисельними знахідками посуду, притаманного центральноєвропейським культурам. Залишили мігранти й свій могильник, який досліджено неподалік с. Мутин (Жаров, Терпиловський 2012). Автори досліджень, вкрай обережно, вбачають в полеглих війнах бастарнів (Жаров, Терпиловський 2022, с. 35). Не виключаю, що проникнення окремих невеликих груп кельто-германського походження відбувалося й раніше, з кінця III—II ст. до н. е. На сьогоднішній день наявні

факти про існування ще мінімум двох схожих могильників в Путивльському Посейм'ї, що чекають на дослідження. Якими були взаємовідносини цього прийшлого та вже місцевого населення і що собою являє сам міграційний процес, належить з'ясувати. Роботи в цьому напрямку лише починаються.

ЛІТЕРАТУРА

- Березовец, Д. Т. 1950. *Отчет о работе славянско-го отряда Сеймско-Деснянской экспедиции 1950 г.* НА ІА НАН України, ф. 64, 1950/2а.
- Березовец, Д. Т. 1955. Дослідження слов'янських пам'яток на Сеймі в 1949—1950 рр. *Археологічні пам'ятки УРСР*, V, с. 49-66.
- Білінський, О. О. 2019. Проблема поховального обряду населення скіфського часу Посейм'я. *Археологія і давня історія України*, 4 (33), с. 255-262.
- Буйнов, Ю. В. 2020. До питання про участь пізнь-ососницького компоненту у генезі пам'яток мало-будківського типу. В: *Іллінська Варвара Андріївна — видатна дослідниця Скіфії. Всеукраїнська археологічна конференція. Тези доповідей*. Київ: ІА НАН України, с. 11-16.
- Гейко, А. 2011. *Гончарство населення скіфського часу Дніпровського Лісостепоного Лівобережжя*. Полтава: Асмі.
- Еременко, В. Е. 1997. *«Кельтская вуаль» и зарубинецкая культура*. Санкт-Петербург: СПбГУ.
- Жаров, Г. В., Терпиловський, Р. В. 2012. Дружинний могильник рубежа ер на Сеймі. В: *Inter Ambo Maria. Северные варвары на пути из Скандинавии к Черному морю. Тезисы докладов международной научной конференции. Гаспра, Украина, 3—7 октября 2012 г.* Симферополь, с. 301-311.
- Жаров, Г. В., Терпиловський, Р. В. 2022. Етнокультурна ситуація рубежу ер на Сеймі (за матеріалами Мутинського могильника). В: Оліцький, В. О. (ред.). *Археологія північно-східної України: здобутки, сучасний стан та перспективи. Матеріали III Всеукраїнської конференції з міжнародною участю. Суми, Україна, 27 травня 2022 р.* Суми, с. 33-36.
- Зеест, И. Б. 1960. *Керамическая тара Боспора. Материалы и исследования по археологии СССР*, 83. Москва: АН СССР.
- Ильинская, В. А. 1961. Позднескифский слой Басовского городища. *Краткие сообщения Института археологии*, 11, с. 59-63.
- Ильинская, В. А. 1971. *Скифский период в Днепровском Лесостепном Левобережье*. Автореферат диссертации д-ра ист. наук. Москва.
- Каравайко, Д. В. 2007. Глиняные грузила юхновской культуры. В: *Ранний залізний вік Євразії. Тези доповідей Міжнародної наукової конференції «До 100-річчя від дня народження О. І. Тереножкіна», Чигирин, 16—19 травня 2007 р.* Київ; Чигирин, с. 78-81.
- Каравайко, Д. В., Пеляшенко, К. Ю. 2018. Лепная посуда памятников скифского времени Путивльско-го Посеймья. *Revista Arheologică*, XIV, 2, с. 132-147.
- Каравайко, Д. В. 2023. *Городища скіфського часу Путивльського Посейм'я (Путивльська археологічна експедиція 2012—2021 рр.)*. Київ: ІА НАН України.
- Каравайко, Д. В. 2025. Поселення скіфського часу поблизу с. Волинцеве в заплаві Сейму. *Археологія*, в друці.

Каспарова, К. В. 1991. К вопросу о происхождении и этнической принадлежности зарубинецкой культуры. В: *Гомельщина: археология, история, памятники. Тезисы Второй Гомельской областной научной конференции по историческому краеведению*. Гомель, с. 22-25.

Клейн, Л. С. 1974. Генераторы народов. В: *Бронзовый и железный век Сибири*. Новосибирск: Наука, с. 126-134.

Кухаренко, Ю. В. 1964. *Зарубинецкая культура*. Свод археологических источников, Д 1-19, Москва: Наука.

Ляпушкин, И. И. 1949. Поселения зольничной культуры «скифов пахарей» в бассейне Сейма. *Краткие сообщения института истории материальной культуры*, XXVII, с. 67-71.

Ляпушкин, И. И. 1950. Поселения зольничной культуры («скифов пахарей») в северной полосе Днепровского Лесостепного Левобережья. *Советская археология*, XII, с. 41-65.

Максимов, Е. В. 1972. *Среднее Поднепровье на рубеже нашей эры*. Киев: Наукова думка.

Максимов, Е. В. 1982. *Зарубинецкая культура на территории УССР*. Киев: Наукова думка.

Махно, Е. В., Самойловский, И. М. 1959. Зарубинецкие памятники в Лесостепном Приднепровье (Материалы к археологической карте). *Материалы и исследования по археологии СССР*, 70, с. 11-21.

Монахов, С. Ю. 2003. *Греческие амфоры в Причерноморье. Типология амфор ведущих центров экспортеров товаров в керамической таре. Каталог определитель*. Москва: Саратов: Киммериды.

Монахов, С. Ю. 2014. Косские и псевдокосские амфоры и клейма. *Stratum plus*, 3, с. 195-222.

Моруженко, А. А. 1989. Историко-культурная общность племен междуречья Днепра и Дона в скифское время. *Советская археология*, 4, с. 25-40.

Мултанен, А. А., Мултанен, В. В. 1993. *Отчет о разведочных работах на Черниговщине в 1993 г.* НА ИА НАН України, ф. 64, 1993/87.

Обломский, А. М., Терпиловский, Р. В. 1991. *Среднее Поднепровье и Днепровское Левобережье в первые века нашей эры*. Москва.

Обломский, А. М., Терпиловский, Р. В. 1994. Посейм'е у латенський час. *Археологія*, 3, с. 41-51.

Обломский, А. М. 2000. Материалы зарубинецкого периода на поселениях Литвиновичи-3 в среднем Посеймье. *Stratum plus*, 4, с. 141-155.

Обломский, А. М., Терпиловский, Р. В. 2002. Путивльское Посеймье на рубеже нашей эры и в первой половине I тыс. н. э. *Сумська старовина*, VIII—IX, с. 153-163.

Обломский, А. М. 2003. Зарубинецкие материалы поселения Красное 4 в Среднем Посеймье. В: Баран, В. Д. (ред.). *Старожитності I тисячоліття нашої ери на території України*. Київ, с. 88-98.

Пачкова, С. П. 2006. *Зарубинецкая культура и латенизированные культуры Европы*. Киев.

Пеляшенко, К. Ю. 2020. *Ліплений посуд скіфського часу населення Дніпро-Донецького Лісостепу*. Київ; Котельва: ІА НАН України; ІКЗ «Більськ».

Петренко, В. Г. 1967. *Правобережье среднего Поднепровья в V—III в. до н. э.* Свод археологических источников, Д 1-4. Москва: Наука.

Терпиловский, Р. В., Жаров, Г. В. 2013. Металлические сосуды Мутинского могильника на Сейме. *Stratum plus*, 4, с. 35-41.

Хазанов, А. М. 1971. *Очерки военного дела сарматов*. Москва: Наука.

Шукин, М. Б. 1994. *На рубеже эр*. Санкт-Петербург: ФАРН.

Neustupný, E. 1982. Prehistoric migrations by infiltration. *Archeologické rozhledy*, XXXIV, 3, p. 278-293.

REFERENCES

Berezovets, D. T. 1950. *Otchet o rabote slavianskogo otriada Seimsko-Desnianskoi ekspeditsii 1950 g.* NA IA NAN Ukrainy, f. 64, 1950/2a.

Berezovets, D. T. 1955. Doslidzhennia slovianskykh pam'iatok na Seimi v 1949—1950 rr. *Arkheolohichni pam'iatky USSR*, V, s. 49-66.

Bilynskiy, O. O. 2019. Problema pokhvalnoho obriadu naselennia skifskoho chasu Poseim'ia. *Arkheolohiia i davnia istoriia Ukrainy*, 4 (33), s. 255-262.

Buinov, Yu. V. 2020. Do pyttannia pro uchast piznososnytskoho komponentu u genezi pam'iatok malobudkivskoho typu. In: *Illinska Varvara Andriivna — vydatna doslidnytsia Skifii. Vseukrainska arkheolohichna konferentsiia. Tezy dopovidei*. Kyiv: IA NAN Ukrainy, s. 11-16.

Heiko, A. 2011. *Honcharstvo naselennia skifskoho chasu Dniprovskoho Lisostepovoho Livoberezhzhia*. Poltava: Asmi.

Eremenko, V. E. 1997. «Keltskaia vual» i zarubinskaia kultura. Sankt-Peterburg: SPbU.

Zharov, G. V., Terpilovskii, R. V. 2012. Druzhinnyi mogilnik rubezha er na Seime. In: *Inter Ambo Maria. Severnye varvary na puti iz Skandinavii k Chernomu moriu. Tezisy dokladov mezhdunarodnoi nauchnoi konferentsii*. Gaspra, Ukraina, 3—7 oktiabria 2012 g. Simferopol, s. 301-311.

Zharov, H. V., Terpylovskiy, R. V. 2022. Etnokulturna sytuatsiia rubezhu er na Seimi za materialamy Mutynskoho mohyl'nyka. In: Olitskyi, V. O. (ed.). *Arkheolohiia pivnichno-skhidnoi Ukrainy: zdobutky, suchasnyi stan ta perspektvy. Materialy III Vseukrainskoi konferentsii z mizhnarodnoiu uchastiu*. Sumy, Ukraina, 27 travnia 2022 r. Sumy, s. 33-36.

Zeest, I. B. 1960. *Keramicheskaya tara Bospora*. Materialy i issledovaniia po arkheologii SSSR, 83. Moskva: AN SSSR.

Ilinskaia, V. A. 1961. Pozdneskifskii sloi Basovskogo gorodishcha. *Kratkie soobshcheniia Instituta arkheologii*, 11, s. 59-63.

Ilinskaia, V. A. 1971. *Skifskii period v Dneprovskom Lesostepnom Levoberezh'e*. Avtoreferat dissertatsii d-ra ist. nauk. Moskva.

Karavaiko, D. V. 2007. Gliniane gruzila iukhnovskoi kultury. In: *Rannii zaliznyi vik Yevrazii. Tezy dopovidei Mizhnarodnoi naukovi konferentsii «Do 100-richchia vid dnia narodzhennia O. I. Terenozhkin»*, Chyhyryn, 16—19 travnia 2007 r. Kyiv; Chyhyryn, s. 78-81.

Karavaiko, D. V., Peliashenko, K. Iu. 2018. Lepnaia posuda pamiatnikov skifskogo vremeni Putivlskogo Poseim'ia. *Revista Arheologica*, XIV, 2, s. 132-147.

Karavaiko, D. V. 2023. *Horodyshcha skifskoho chasu Putivlskoho Poseim'ia (Putivlska arkheolohichna ekspeditsiia 2012—2021 rr.)*. Kyiv: IA NAN Ukrainy.

Karavaiko, D. V. 2025. Poselennia skifskoho chasu poblyzu s. Volyntseve v zaplavi Seimu. *Arkheolohiia*, v drutsi.

Kasparova, K. V. 1991. K voprosu o proiskhozhdenii i etnicheskoi prinaldezhnosti zarubinskoii kultury. In: *Gomel'shchina: arkheologiia, istoriia, pamiatniki. Tezisy Vtoroi Gomelskoi oblasnoi nauchnoi konferentsii po istoricheskomu kraevedeniiu*. Gomel, s. 22-25.

Klein, L. S. 1974. Generatory narodov. In: *Bronzovyi i zheleznyi vek Sibiri*. Novosibirsk: Nauka, s. 126-134.

Kukharenko, Iu. V. 1964. *Zarubinskaia kultura*. Svod arkheologicheskikh istochnikov, D 1-19, Moskva: Nauka.

Liapushkin, I. I. 1949. Poseleniia zolnichnoi kultury «skifov pakharei» v basseine Seima. *Kratkie soobshcheniia instituta istorii materialnoi kultury*, XXVII, s. 67-71.

Liapushkin, I. I. 1950. Poseleniia zolnichnoi kultury («skifov pakharei») v severnoi polose Dneprovskogo Lesostepnogo Levoberezhia. *Sovetskaia arkheologiia*, XII, s. 41-65.

Maksimov, E. V. 1972. *Srednee Podneprove na rubezhe nashei ery*. Kiev: Naukova dumka.

Maksimov, E. V. 1982. *Zarubinskaia kultura na territorii USSR*. Kiev: Naukova dumka.

Makhno, E. V., Samoilovskii, I. M. 1959. Zarubinskieskie pamiatniki v Lesostepnom Pridneprove (Materialy k arkheologicheskoi karte). *Materialy i issledovaniia po arkheologii SSSR*, 70, s. 11-21.

Monakhov, S. Iu. 2003. *Grecheskie amfory v Prichernomore. Tipologii amfor vedushchikh tseŋtrov eksporterov tovarov v keramicheskoi tare. Katalog opredelitel*. Moskva-Saratov: Kimmerida.

Monakhov, S. Iu. 2014. Kosskie i psevdokosskie amfory i kleima. *Stratum plus*, 3, s. 195-222.

Moruzhenko, A. A. 1989. Istoriko-kulturnaia obshchnost plemen mezhdu rechia Dnepra i Dona v skifskoe vremia. *Sovetskaiia arkheologiiia*, 4, s. 25-40.

Multanen, A. A., Multanen, V. V. 1993. *Otchet o razvedochnykh rabotakh na Chernigovshchine v 1993 g.* NA IA NAN Ukrainy, f. 64, 1993/87.

Oblomskii, A. M., Terpilovskii, R. V. 1991. *Srednee Podneprove i Dneprovskoe Levoberezhie v pervye veka nashei ery*. Moskva.

Oblomskii, A. M., Terpilovskii, R. V. 1994. Poseim'ie u latenskii chas. *Arkheologiiia*, 3, s. 41-51.

Oblomskii, A. M. 2000. Materialy zarubinskogo perioda na poselenii Litvinovichi-3 v srednem Poseime. *Stratum plus*, 4, s. 141-155.

Oblomskii, A. M., Terpilovskii, R. V. 2002. Putivlskoe Poseime na rubezhe nashei ery i v pervui polovine I tys. n. e. *Sumska starovina*, VIII—IX, s. 153-163.

Oblomskii, A. M. 2003. Zarubinskieskie materialy poseleniia Krasnoe 4 v Srednem Poseime. In: Baran, V. D. (ed.). *Starozhytnosti I tysiacholittia nashoi ery na terytorii Ukrainy*. Kyiv, s. 88-98.

Pachkova, S. P. 2006. *Zarubinskaiia kultura i latenzirovannye kultury Evropy*. Kiev.

Peliashenko, K. Yu. 2020. *Lipenyi posud skifskoho chasu naselennia Dnipro-Donetskoho Lisostepu*. Kyiv; Kotelva: IA NAN Ukrainy; IKZ «Bilsk».

Petrenko, V. G. 1967. *Pravoberezhie srednego Podneprov'ia v V—III v. do n. e.* Svod arkheologicheskii istochnikov, D 1-4. Moskva: Nauka.

Terpilovskii, R. V., Zharov, G. V. 2013. Metallicheskie sosudy Mutinskogo mogilnika na Seime. *Stratum plus*, 4, s. 35-41.

Khazanov, A. M. 1971. *Ocherki voennogo dela sarmatov*. Moskva: Nauka.

Shchukin, M. B. 1994. *Na rubezhe er*. Sankt-Peterburg: Farn.

Neustupný, E. 1982. Prehistoric migrations by infiltration. *Archeologické rozhledy*, XXXIV, 3, p. 278-293.

Steppe zones in the Dnieper Left-Bank area of Ukraine. Forest communities are almost not prone to external influence, while in the Forest-Steppe area ethnic and cultural changes were much more frequent.

In the 6th century BC tribes of Scythian-looking culture of non local origin appeared on the territory of the Seim River basin. There 28 hillforts and more than 40 unfortified settlements are known. In the early Sarmatian period people with other traditions of ceramic production entered the Seim River basin. Sites of the Kharivka type are known mainly in the floodplain. There is reason to believe that some of the earlier settlements were repopulated in the Zarubyntsi culture period. There are up to three dozen settlements of this period in the region.

The contact between the two different population groups can be ascertained by the study of a ceramic complex. Despite the fundamental difference in the admixtures and methods of decorating pots of the two population groups, a small group of products can be distinguished that absorbed and intertwined two pottery traditions. Thus, the survival of the «Scythian» population in the Seim River basin at Putivl region until the late 3rd century — at least the early 2nd century BC seems to be quite logical. At that time the not numerous local population was absorbed by groups of newcomers who made up the majority. The migrants had a similar cultural and economic background, occupied the territory of the previous inhabitants, settling in their settlements and creating their own ones. Sites of the Kharivka type have appeared already fully formed and their main components of the material complex have no basis in the culture of the previous time. The local population dissolves without a trace into the new one.

Small groups of Celto-Germanic origin penetrated the Seim River basin at Putivl region since the late 3rd and during the 2nd centuries BC. Their appearance is recorded by fragments of pottery having direct parallels in the cultures of Central Europe. Their presence has been confirmed by research at the Mutyn warrior burial ground. The nature of the western migration process remains to be determined.

Keywords: Early Iron Age, ethno-cultural situation, Scythian time, Zarubyntsi culture, migration, ceramics.

Одержано 24.02.2025

THE ETHNIC AND CULTURAL SITUATION IN THE SEIM RIVER BASIN AT PUTIVL REGION IN THE SECOND HALF OF THE FIRST MILLENNIUM BC

The Seim River basin at Putivl region is located in the borderland between the Forest and the Forest-

КАРАВАЙКО Дмитро, кандидат історичних наук, Інститут археології НАН України, Київ, Україна
Dmytro KARAVAIKO, PhD, Institute of Archaeology, National Academy of Sciences of Ukraine, Kyiv, Ukraine.

ORCID: 0000-0001-9309-6707,
e-mail: dmytro.karavaiko@gmail.com.